

Tiskarstvo i inkunabule u Hrvatskoj

Puškaric, Anita

Master's thesis / Diplomski rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet u Rijeci**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:041936>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-01-28**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET**

Anita Puškarić

**Tiskarstvo i inkunabule u Hrvatskoj
(DIPLOMSKI RAD)**

Rijeka, 2014.

**SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za kroatistiku**

**Anita Puškarić
Matični broj: 19014**

**Tiskarstvo i inkunabule u Hrvatskoj
DIPLOMSKI RAD**

**Diplomski studij: Hrvatski jezik i književnost – smjer knjižničarstvo
Mentorica: dr. sc. Lada Badurina, red. prof.
Komentor: Nenad Rizvanović, prof.**

Rijeka, 2014.

SADRŽAJ

UVOD.....	1
METODOLOGIJA.....	2
1. POVIJEST KNJIGE.....	4
2. TISKARSTVO I TISKARE.....	6
2.1. JOHANN GUTENBERG.....	7
2.2. TISKARA U RIJECI.....	12
2.3. TISKARA U SENJU.....	15
2.4. TISKARA U KOSINJU.....	18
2.5. OSTALE TISKARE U HRVATSKOJ.....	19
3. INKUNABULE.....	20
3.1. INKUNABULISTIKA.....	22
3.2. SLAVENSKA INKUNABULISTIKA.....	23
3.3. HRVATSKE GLAGOLJSKE INKUNABULE.....	26
3.3.1. MISAL PO ZAKONU RIMSKOGA DVORA.....	26
3.3.2. BREVIJAR PO ZAKONU RIMSKOGA DVORA.....	31
3.3.3. BAROMIĆEV BREVIJAR.....	32
3.3.4. SENJSKI MISAL.....	34
3.3.5. SPOVID OPĆENA.....	36
3.3.6. ISPOVID.....	38
3.4. HRVATSKE LATINSKE INKUNABULE.....	38
3.4.1. MOLITVENIK I OFICIJ.....	39
3.4.2. LEKCIONAR BERNARDINA SPLIĆANINA.....	39
ZAKLJUČAK.....	41
SAŽETAK.....	42
LITERATURA.....	43

Uvod

Temeljna ideja mog rada je ukazati na važnost razvoja i povijesti tiskarstva i pojedinih tiskara te na važnost inkunabula iz kojih dobivamo obavijesti o povijesti, kulturi i događajima iz vremena kada su bile tiskane. Rad će opisati i prikazati rad hrvatskih tiskara i njihovih predstavnika te u sklopu toga i nastanak prvih inkunabula u Hrvatskoj koje su se počele tiskati nakon izuma Gutenbergova tiskarskog stroja.

Svaka inkunabula ima svoju povijest nastanka koja ju određuje u pojedinim tiskarama ili mjestima koja još nisu otkrivena. Tiskare u Hrvatskoj, osobito riječka i senjska, su kolijevke tiskarstva. Povjesničarima i istraživačima veliki je izazov otkriti pojedina mjesta na kojima su tiskane određene inkunabule. Mjesto nastanka Hrvatskog prvotiska, odnosno Misala iz 1483. godine još nije utvrđeno.

Knjige kao čovjekovi proizvodi oblikuju povijest. Povijest knjige je sastavni dio kulturne i opće povijesti. Pojedini narodi dali su velik prinos, a neki skroman prinos povijesti europske tipografije. Veliku važnost za ljudsku kulturu predstavlja izum s pomičnim slovima. Gutenberg je stvorio sredstvo kojim se mogu širiti i razmjenjivati ideje i znanja. Pojava prvih tiskanih knjiga nastalih u određenim kulturama ima veliko značenje za svaku kulturnu i nacionalnu zajednicu.

Metodologija

Rad sam započela sa kratkim prikazom o povijesti knjige. Tu mi je najviše pomogla knjiga *Povijest knjige* povjesničara knjige i knjižničara Svenda Dahla. Knjiga daje detaljne podatke o postanku pisma, pronalasku tiska, govori o rukopisima i materijalima za pisanje, o načinu ilustriranja do knjižnih trgovina i knjižnica. Također bih spomenula i radove autora Roberta Darntona *Što je to povijest knjige* i rad *Tekstovi, tiskanje i čitanja* Rogera Chartiera koji daju novi zamah povijesti knjige.

U prvom dijelu diplomskog rada koristim knjige koje mi omogućavaju pogled u prošlost najviše hrvatskoga, a tek onda stranoga tiskarstva. Za bolje razumijevanje tiskarstva i tiska pomičnim slovima koristim radove Stanislava Škrbeca i Dražena Budiše. Knjiga *Riječka zvijezda Gutenbergove galaksije* Stanislava Škrbeca bogato je ilustrirana s preko dvjesto crteža, skica i fotografija te je naglasak na tiskarstvu Rijeke. Knjiga također daje pregled povijesti i rada ostalih dviju tiskara, senjske i kosinjske. Za senjsku tiskaru koristim i knjigu *Nevidljiva tipografija*, autor Frane Paro. Paro posvećuje knjigu tipogramu Blaža Baromića i prvoj glagoljaškoj tiskari u Senju. Problematiku prve hrvatske tiskare za koju se pretpostavlja da je postojala upravo u Kosinju obrađuje Ivan Mance u knjizi *Kosinj: izvorište hrvatske tiskane riječi*.

Nakon prvog dijela rada slijedi drugi dio o inkunabulama na području Hrvatske. O razdoblju inkunabula piše Frane Paro u knjizi *Nevidljiva tipografija*. Najvećim dijelom knjiga je posvećena posebnosti, podrijetlu i sadržaju tiskarskog znaka Blaža Baromića. Aleksandar Stipčević u knjizi *Povijest knjige* piše o inkunabulama i njezinim proučavateljima. Posebno o slavenskoj inkunabulistici i vrstama piše Mladen Bošnjak u knjizi *Slavenska inkunabulistica*. Autor ističe da se mnogi narodi mogu podičiti inkunabulama na stranim jezicima, dok ih na svome jeziku imaju samo Česi, Hrvati, Ukrajinci i Crnogorci. O vrijednosti prve glagoljske inkunabule Misala iz 1483. godine piše

Aleksandar Stipčević u knjizi *Socijalna povijest knjige u Hrvata*. Osnovne podatke o *Misalu* donosi knjiga *Riječka zvijezda Gutenbergove galaksije* autora Stanislava Škrbeca. Problematiku tiskanja *Misala* razrađuje Josip Bratulić u knjizi *Aleja glagoljaša: Roč – Hum*. Pregled hrvatskih glagoljskih inkunabula daje autorica Anica Nazor u knjizi *Knjiga o hrvatskoj glagoljici: ja slovo znajući govorim*. Osim toga Anica Nazor je i urednica faksmilnih izdanja pojedinih hrvatskoglagoljskih inkunabula. Radovi autorica poput Marije Ane Dürriegl, Julije Derrosi, Biserke Grabar i Ksenije Režić važni su izvori podataka o hrvatskim inkunabulama i njihovim faksmilnim izdanjima.

1. Povijest knjige

Povijest knjige obuhvaća razdoblje od 50 stoljeća. U tome razdoblju knjiga je prolazila kroz različite oblike koji su najviše ovisili o materijalu od kojih se izrađivala. Svend Dahl¹ u svojem pregledu povijesti knjige započinje od Egipćana kao najstarije civilizacije. U starom vijeku u delti Nila rasla je biljka papyrus. Papirusni svitak se upotrebljavao u Egiptu već 3000. godina pr. Kr. Dok je u dolini Nila papirus bio glavni materijal za pisanje, u Kini je tada za pisanje služila kost, kornjačin oklop, rascijepljena bambusova trska. Osim Kine i Egipta ističe se jedan dio Male Azije, a to je Mezopotamija gdje se pisalo na glinenim pločicama. U III. stoljeću prije n. e. počela se koža obrađivati na način koji će je učiniti prikladnijom za pisanje, tj. pergament. Pergament je bio izdržljiviji od papirusa i moglo se s njega lako brisati. „Zbog svojih velikih prednosti pergament je postupno istisnuo papirus, što je dovelo do bitne promjene u obliku knjige, tj. do nastanka kodeksa“.² Kodeks je najstariji oblik današnje knjige i listovi su u većini slučajeva bili od kože, pergamenta.

Nova značajna promjena u povijesti knjige dogodila se uvođenjem novoga pisaćeg materijala, papira. Papir je pronađen u Kini u II. stoljeću. Arapi u VIII. stoljeću dolaze do tajne oko proizvodnje papira koju su Kinezi uspijevali sačuvati gotovo sedam stotina godina. Nakon toga papir se probio u Europu oko 1100. Uvođenje papira pojeftinilo je izradbu knjige. U ranome srednjem vijeku knjige su izrađivali redovnici, osobito benediktinci. U samostanskim bibliotekama i skriptorijima pisari su prepisivali knjige. Osnivanjem sveučilišta u XIII. stoljeću omogućen je razvoj knjižarstva i knjižarske trgovine, što bez sveučilišta ne bi moglo postojati u srednjem vijeku. „Sveučilištima se pridružio cijeli jedan stalež povlaštenih osoba koji se bavi proizvodnjom knjiga:

¹ Dahl, Svend. Povijest knjige : od antike do danas. Zagreb : Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1979., str. 5.

² Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.lzmk.hr/hr/izdanja/natuknice/120-hrvatska-enciklopedija/896-knjiga> [citirano 2014-09-07].

prepisivači, iluminatori, obrađivači pergamenta, knjigoveže, pravi knjižari“.³ Jedan od najvećih izuma u povijesti knjige i kulture uopće je tisak pomičnim slovima koji pripada Nijemcu Johanesu Gutenbergu. Tiskarsko umijeće je pojeftinilo izradbu knjige. Inkunabule, prve tiskane knjige, oponašale su kodekse. „Do XIX. stoljeća svi su se poslovi oko izradbe tiskane knjige obavljali ručno. Razvoj moderne tehnike od druge polovice XIX. stoljeća donio je strojnu izradbu knjige, što je omogućilo njezinu masovnu proizvodnju (tiskarstvo, knjigoveštvo). Knjiga općenito postaje jeftinija, prodire među najšire slojeve i postaje glavni čimbenik u širenju znanosti i opće naobrazbe“.⁴

Američki kulturni povjesničar i knjižničar Robert Darnton daje novi zamah proučavanju povijesti knjige. Ističe povijest knjige ili „history of books“ kao novu disciplinu koju bismo mogli zvati socijalnom i kulturnom povijesti komunikacije tiskanom riječju. Svrha „history of books“ jest razumjeti kako su se ideje prenosile tiskom i kako je tiskana riječ utjecala na mišljenje i ponašanje čovjeka posljednjih pet stotina godina. Povijest knjige nije započela jučer. Javlja se već s učenjacima renesanse, ako ne i prije, a ozbiljno je započela tijekom 19. stoljeća. „Tiskane knjige ugrubo prolaze jednake životne cikluse. To se može opisati kao komunikacijski krug koji teče od autora do izdavača (ako prodavač ne preuzme na sebe tu ulogu), tiskara, dobavljača, knjižara i čitatelja. Čitatelj upotpunjava krug jer utječe na autora prije i poslije čina dovršavanja knjige (...) Povjesničari knjige općenito zadiru u jedan segment komunikacijskog kruga i analiziraju ga s obzirom na procedure same discipline – npr. tiskarstvo proučavaju pomoću analitičke bibliografije“.⁵ Svrha je analitičke bibliografije, kao što su to definirali R. B. McKerrow i Phillip Gaskell, „rasvijetliti prienos

³ Dahl, Svend. Povijest knjige : od antike do danas. Zagreb : Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1979., str. 41.

⁴ Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.lzmk.hr/hr/izdanja/natuknice/120-hrvatska-enciklopedija/896-knjiga> [citirano 2014-09-08].

⁵ Darnton, Robert. Što je to povijest knjige? U: Zbornik radova Društva studenata povijesti Hrvatskih studija „Ivan Lucic-Lucius“ god VII., sv. 12-13, Zagreb, 2008., str. 168.

tekstova objašnjavajući proces proizvodnje knjige“.⁶ Zoran Velagić smatra da je autorstvo postalo sastavnim dijelom istraživanja povijesti knjige početkom 80-ih, isprava u programatskom tekstu Roberta Darntona *Što je to povijest knjige*, a zatim u radovima Rogera Chartiera. „Darnton i Chartier su nastojali definirati istraživačke pristupe kojima bi se rekonstruirale „figure“ povijesnog autora. Autor je postao početna karika Darntonova komunikacijskoga kruga, metodološkog modela kojim je povijest knjige shvaćena kao sociokulturna povijest komunikacije tiskom s naglašenim ljudskim čimbenikom: Darnton je smatrao da su „ljudi knjige“ ključ za razumijevanje povijesti knjige“.⁷ Istodobno je naglasio da o autorstvu ne znamo mnogo jer su temeljni uvjeti autorskog stvaranja i dalje nepoznati za većinu povijesnih razdoblja. Autorom započinje put knjige i zato je autor na početku komunikacijskoga kruga. Autorstvom se bavio i francuski povjesničar Roger Chartier. Njegov rad je prihvaćen kao svojevrsna metodologija istraživanja povijesti knjige, kako ističe Zoran Velagić. Chartier je smatrao da „djela moramo vratiti u izvorni kontekst njihova nastanka, kontekst koji je uvjetovao njihove forme i time oblikovao njihovu razumljivost. Chartier se nastojao vratiti kontekstu autorskog stvaranja, figurama autora, razmatrajući nastanak i razvoj autorskih prava, probleme vlasništva nad pisanim dijelom i profesionalizacije autorskog poziva, razvoj knjiškog tržišta, odnos autora i pokrovitelja, oblike pojavnosti autora u knjizi, odnos autora s tiskarom i sl.“⁸

2. Tiskarstvo i tiskare

Stanislav Škrbec ističe da je „tiskarstvo danas jedna od najmoćnijih industrija svijeta koja svoju sposobnost umnožavanja tekstova, slika i drugih

⁶ Ibid., str. 179.

⁷ Velagić, Zoran. Pisac i autoritet : bit autorstva i sustav autorizacije vjerskih knjiga u 18. stoljeću. Zagreb : Naklada Ljevak, 2010., str. 6.

⁸ Ibid., str. 7.

vizualnih znakova u praktički neograničenom broju primjeraka, svoj nastanak i streloviti razvoj duguje najviše epohalnim izumima koji su se dogodili još u davna vremena: izumu tiskanja pomičnim slovima prije pet i pol stoljeća te izumu samoga pisma prije više tisuća godina“.⁹

2.1. Johann Gutenberg

Sigfrid H. Steinberg smatra izum tiska najvažnijim prinosom Nijemaca civilizaciji. Tisak pomičnim slovima nije samo nastao u Njemačkoj, nego su ga Nijemci i donijeli u mnoge zemlje. Izumitelj tiska pomičnim slovima bio je Johann Gutenberg o čijem životu ima nepouzdanih podataka. Nije sigurna ni godina rođenja ovoga znamenitog čovjeka. Dražen Budiša u knjizi *Počeci tiskarstva u evropskih naroda* daje općeniti pregled tiskarstva s osvrtom na život Johanna Gutenberga: „Misli se da je rođen u Mainzu između 1394. i 1399. godine. Oko godine 1440. boravi u Strasburgu kao politički izgnanik. Tamo je, čini se, ostao do 1448. godine. U Strasburgu se bavio brušenjem dragog kamenja i proizvodnjom ogledala, a prema nekim sačuvanim dokumentima, čini se da je već tada posjedovao tiskarski uređaj. Vrativši se u Mainz, posuđuje od Johanna Fusta novac i utemeljuje tiskaru. God. 1455. Gutenberg dovršava svoj prvi tipografski rad, *Bibliju od 42 retka*, pionirsko remek-djelo tiskarskog umijeća. Otisnuta je s 290 različitih tipografskih znakova na 1282 stranice folio formata u nakladi od 100 do 200 primjeraka. Do danas je sačuvano četrdesetak primjeraka ove knjige, uključujući i fragmente“.¹⁰ Iste godine kad je dovršena *Biblija*, Johan Fust je tužio Gutenberga zbog duga te kasnije dolazi u posjed Gutenbergove tiskare. O Gutenbergovu izumu piše Stanislav Škrbec koji navodi da valja imati

⁹ Škrbec, Stanislav. Riječka zvijezda Gutenbergove galaksije : tiskarstvo Rijeke i hrvatske glagoljske tiskare. Rijeka : Tiskara Rijeka, 1955., str. 3.

¹⁰ Budiša, Dražen. Počeci tiskarstva u evropskih naroda. Zagreb : Kršćanska sadašnjost : Nacionalna i sveučilišna biblioteka, 1984., str. 3-4.

na umu da je Gutenberg dao više uporednih izuma neophodno potrebnih da bi se u cijelosti mogao izvesti postupak tiskanja. „Prvi i najvažniji izum je pronalazak samog principa tiskanja pomičnim slovima. Tisak pomičnim slovima omogućuje slaganje teksta slovo po slovo, preslagivanje i razlaganje slova radi njihova ugrađivanja u daljnje riječi i tekst, nakon što su u prethodno složenoj formaciji otisnuta, za razliku od izrezbarenih slova koja su nakon otiskivanja neupotrebljiva. Pomično slovo lijevano od olovne legure moglo se koristiti za svaku daljnju riječ onoliko puta dok se ne istroši od pritiskanja, a onda se od njega može opet lijevati novo. Upravo je lijevanje slova onaj postupak čiji se pronalazak također pripisuje Gutenbergu“.¹¹

Dražen Budiša ističe da su Hrvati vrlo rano prihvatili i razvijali tekovine tiskarskoga umijeća te već u 15. stoljeću niz hrvatskih pisaca objavljuje svoje knjige tiskom. U 15. stoljeću ima Hrvata koji djeluju i kao tiskari, a najpoznatiji među njima su Andrija Paltašić i Dobrić Dobrićević. Andrija Paltašić radio je u Mlecima i iz njegove knjigotiskarnice je izišlo preko 40 raznih izdanja. Ta izdanja idu u red najuspjelijih ostvarenja ranog mletačkog tiskarstva zbog ljepote i preciznosti izrade. *Bibliotheca historica Libri Sex Siculusa* Diodorusa njegovo je prvo objavljeno djelo. Drugi tiskar, Dobrić Dobrićević, također je tiskarsko umijeće stekao u Mlecima. Zajedno s Andrijom Paltašićem objavljuje 1478. godine djelo *De divinis institutionibus adversus gentes*. To je izbor iz djela L. C. F. Lactancija. Većinu svojih radova Dobrićević objavljuje u Bresci. Kao tiskar i nakladnik djeluje i u Lyonu. Dobrić Dobrićević radio je i kao redaktor tekstova i kao pisac predgovora. Najpoznatije njegovo izdanje je drvorezima ilustrirano izdanje Ezopovih basna i Danteova *Božanstvena komedija*. Oba tiskara, Paltašić i Dobrićević, djelovali su u stranim zemljama. Osim poznatih tiskara u Kosinju, Senju i Rijeci javljaju se i tiskare u sjevernoj Hrvatskoj. Tiskarstvo se javlja kasnije u sjevernoj Hrvatskoj. „Prva tiskara u

¹¹ Škrbec, Stanislav. Riječka zvijezda Gutenbergove galaksije : tiskarstvo Rijeke i hrvatske glagoljske tiskare. Rijeka : Tiskara Rijeka, 1955., str. 39.

sjevernoj Hrvatskoj u kojoj su tiskane knjige na hrvatskom jeziku djelovala je u Nedelišću (...) Nedugo nakon Nedelišća, i Varaždin je dobio tiskaru. Vodio ju je Hans Mannel. Iz nje 1586. izlazi *Postilla* Antuna Vramca. Ostali hrvatski gradovi dobivali su tiskare ovim redom: Zagreb 1664. (Isusovačka tiskara), Osijek 1735. (Franjevačka tiskara), Dubrovnik 1783. (Carlo Anton Occhi), Zadar 1789. (Antun Luigi Battara), Karlovac 1810. (Gašpar Weitz), Split 1813. (Ivan Demarchi) itd¹².

Nakon izuma tiska povjesničarima je bilo lako slijediti tragove širenja ljudskih zanimanja, ali povjesničari izbjegavaju detaljnije opisati mjesto gdje nastaju knjige, same tiskare. Frane Paro misli da je jedan od razloga činjenica što se tiskarstvo, s mnoštvom podstruka, općenito svrstava u područje tehničkih znanosti i vještina. O tiskarama se zna vrlo malo i vrlo uopćeno. Važnost proizvoda zasjenila je stvaratelje (tiskare) proizvoda (knjiga). Ne samo njihovo znanje i vještine, mjesto i tehnologiju, već i srce i visoke profesionalne standarde, kako ističe Paro. U nazivu tiskar razlikuju se dva značenja. Prvo se značenje odnosi na majstora – tiskara koji predstavlja stup ili dušu tiskare sa svim znanjima i procesima. Drugo značenje se odnosi na tiskara uz prešu – otiskivač i obojivač. „Prvi iscrpni opis tiskare, svih vještina, postupaka i alata slovorezačkog i slovoljevačkog, slagarskog i tiskarskog umijeća objavljen je tiskom tek 1683. godine. Riječ je o uopće prvom potpunom tiskarskom priručniku iz pera tiskara s iskustvom, koji je napisao i na gotovo 400 stranica izdao Joseph Moxon (1627 – 1691. g.): *Mechanick Exercises; or The Doctrine of Handy-Works. Applied to the Art of Printing, London*. Zbog stvarnog poznavanja svih tajni tiskarskog zanata iz prve ruke, zbog iznimne jasnoće i informativnosti njegova priručnika, tijekom idućih dvjesto godina mnogi su tiskari-pisci u svojim priručnicima, vrlo često, ne samo citirali već i doslovce

¹² Budiša, Dražen. Počeci tiskarstva u evropskih naroda. Zagreb : Kršćanska sadašnjost : Nacionalna i sveučilišna biblioteka, 1984., str. 166.

prepisivali opservacije i preporuke iz Moxonova opsežnog djela¹³. Do mehanizacije tiskarskog procesa (prva polovina 19. stoljeća) tiskara je zahtjevala čvrsti pod i strop, dobru prozračenost (svjetlo) i suhi prostor za skladištenje papira. Ukoliko je tiskara bila smještena u jednom prostoru, prema Moxonu, nužno je bilo organizirati je u tri dijela: slagarski, tiskarski i papirni. Slagarski dio nalazio se uvijek blizu prozora i u njemu su bili slagarski ormari sa slovima i slagarskim priborom. Tiskarski dio imao je više preša koje su bile okružene radnim stolovima. Papirni dio se nastojalo udaljiti od tiskarskoga zbog održavanja čistoće rukovanja papirom. Rad u tiskari podrazumijevao je disciplinu i poštivanje svake jedinice unutar istog prostora. U tiskari su radili, osim glavnog majstora, slovoljevač, korektor, čuvar papira, slagari i tiskar s obojivačem. Pokretač i organizator posla u tiskari bio je Majstor koji je bio obrazovana osoba i pravi arhitekt knjige, kako ističe Paro. Kao što arhitekt projektira zgrade, tako i majstor-tiskar projektira unutarnji i vanjski sklad knjige. Raniji priručnici više su pažnje posvećivali radu slagara u tiskari negoli samim tiskarima jer je o o radu slagara ovisila ljepota i čistoća teksta. Frane Paro napominje da je bio poznat tradicionalan odnos prezira između slagara i otiskivača. Slagarima koji su bili navikli na tišinu smetala je buka otiskivača. „Moxon, koji je radio u očevoj tiskari i upravljao vlastitom, operaciju otiskivanja opisao je kao virtuoznu uigranost dvojice radnika: Njihovi su istovremeni a različiti pokreti brzi i usklađeni, vješti i precizni – usmjereni na isti cilj, na dobar otisak. Pokreti su usavršeni do te mjere, da se tijela i ruke obojivača i otiskivača kreću potpuno usklađeno, slobodno, glatko, bez zastoja, bez gubljenja ritma, bez praznog hoda (prev. aut.)“¹⁴.

Do kraja 15. stoljeća u svim značajnijim kulturnim središtima Europe nikle su tiskarske radionice. Tiskana knjiga nije uspjela odmah zamijeniti i istisnuti rukopisnu knjigu te će se knjige još dugo nakon Gutenbergova otkrića

¹³ Paro, Frane. Nevidljiva tipografija. Zagreb : Katedra Čakavskog sabora, 2012. , str. 29-33.

¹⁴ Ibid., str. 34-39.

ručno prepisivati. Pojava tiskane knjige bitno je ubrzala protok informacija između pojedinih zemljopisno udaljenih krajeva u Europi i između različitih društvenih slojeva. Knjiga prelazi iz grada u grad i iz jedne zemlje u drugu. Nakon Gutenbergova otkrića došlo je do proizvodnje velikih količina knjiga i moglo se lako doći do željene knjige. Pojavom tiskarstva širi se nabožna i zabavna literatura namijenjena puku. Tiskane knjige namijenjene puku razlikovale su se od tiskanih knjiga namijenjenih eliti. Jedan od najvažnijih čimbenika tiskarske industrije postaje prodaja knjige.

U 15. i 16. stoljeću tiskari-izdavači tiskaju onoliko primjeraka koliko misle da će se u kratko vrijeme prodati te uspostavljaju efikasne veze s čitalačkom publikom. Tiskar-izdavač nastoji doznati kolika je potražnja za određenom knjigom prije nego što se upusti u tiskanje. Francuski kulturni povjesničar Roger Chartier u svojim djelima „polazi od trokuta koji tvore tekst, medij (kodeks, knjiga) i čitatelj, pri čemu čitatelj tekstu ulijeva značenje, na koje utječe i oblik teksta, te promjena oblika uzrokuje promjenu značenja, tekstove namijenjene glasnom čitanju sagledava iz pozicije njihove dvojne funkcije (...)“.¹⁵ Chartier u svome radu ističe da je čitanje ponajprije stvaralačka djelatnost koja otkriva individualna značenja nesvodiva na namjere autora ili izdavača knjige. Autor citira Fernanda de Rojas koji je objavio djelo *Celestina* 1507. Rojas se upitao zašto je njegovo djelo shvaćano i korišteno na toliko različitih načina. Jedan od razloga koji Rojas navodi su nesretne intervencije tiskara koje otežavaju čitateljima razumijevanje njegova teksta. Rojas osuđuje ubacivanje dodataka koje su tiskari unosili protiv njegove volje te smatra da su upravo tiskari oskvrnuli tekst. „Ova primjedba uspostavlja temeljnu razliku između teksta kako ga je napisao autor i otisnutog teksta, između autorova čina pisanja i izdavanja knjige. Kao što je jedan američki bibliograf točno primjetio, : Štogaod da čine, autori svakako ne pišu knjige. Knjige se uopće ne pišu. Njih proizvode pisari i drugi obrtnici, mehaničari i drugi inženjeri, te tiskarski

¹⁵ Medievistika, http://medievistika.files.wordpress.com/2012/12/dr-sc_mtomic.pdf [citirano 2014-09-14].

strojevi i druge naprave“.¹⁶ Na kraju autor zaključuje da tiskarske prakse u prošlim društvima pružaju dobar uvid u europsku kulturu u razdoblju između 15. i 19. stoljeća. „Tiskarstvo je omogućilo cirkuliranje pisanog materijala u dotada nezamislivim razmjerima. Tiskanjem se snizuje cijena izrade knjige, budući da se troškovi raspoređuju na sve primjerke izdanja, umjesto da ih snosi jedan jedini primjerak. Osim toga, štampanjem se skraćuje vrijeme potrebno za proizvodnju knjige, naročito u odnosu na dugotrajnost izrade manuskripta. Nakon Gutenberga čitava se kultura Zapada može smatrati kulturom tiska, budući da su proizvodi tiskarskih strojeva i tipografskog sloga – ne ograničujući se isključivo na administrativne i vjersku svrhu kao u Kini i Koreji – bitno utjecali na ukupne društvene odnose i prakse.“¹⁷

2.2. Tiskara u Rijeci

Osnivač prve tiskare u Rijeci je Šimun Kožičić Benja, rodom Zadranin. Riječka tiskara jedna je od najstarijih glagoljskih tiskara u kojoj je Šimun Kožičić Benja otisnuo šest knjiga. Hrvatski povjesničar Franjo Rački prvi je istraživao život i djelo Šimuna Kožičića. Podrijetlo Šimuna Kožičića može se pratiti više od osam stoljeća jer je član ugledne zadarske obitelji Benja (Begna, Begnia). Stanislav Škrbec citira Petra Kolendića i njegov rad *Zadranin Šimun Kožičić i njegova štamparija na Reci*: „Tridesetih godina dvadesetog stoljeća Dubrovčanin Petar Kolendić (1882.- 1969.) prvi opširnije piše o Kožičićevoj tiskari u Rijeci i pojašnjava da se u staroj obitelji Benja ranije često, s djeda na unuka, ponavljao hipokoristik Koža, Kožica, umjesto Kuzma, pa je otud nastao patronimik Kožičić koji je na otoku Ugljanu, gdje su Benje imali posjede, i uopće u okolici Zadra, s vremenom potpuno potisnuo njegovo ranije

¹⁶ Chartier, Roger. Tekstovi, tiskanje, čitanja. U: Nova kulturna historija. Zagreb : Naklada Ljevak, 2001., str. 216- 222.

¹⁷ Ibid., str. 238.

prezime...tako da se naš biskup prezivao stalno Kožičić “. ¹⁸ O tiskarstvu Rijeke piše i Stanislav Škrbec. On ističe da se Kožičićevo početno zanimanje za glagoljicu razvilo u Zadru jer je u tom gradu bila matica provincije glagoljskih trećoredaca sa čuvenim središnjim samostanom sv. Ivana Krstitelja i s mnoštvom glagoljskih rukopisa. 1502. godine postaje kanonik u Zadru, a 1509. godine modruškim biskupom te 1513. godine upraviteljem senjske biskupije. Na svoju biskupsku palaču u Modrušu Šimun Kožičić stavio je obiteljski grb (panteru s podignutim prednjim nogama). Taj motiv, panteru s uzdignutim prednjim nogama, Kožičić je kasnije uzeo kao tipografski znak svoje tiskare u Rijeci. Osim što je bio uspješan izdavač i tiskar, Kožičić je bio i vješt govornik i diplomatski izaslanik svoga naroda. U Rijeci Kožičić utemeljuje i uspješno vodi hrvatsku glagoljsku tiskaru. Tiskara u Rijeci jedna je od najstarijih tiskara uopće u Europi. Osnivanjem tiskare Šimun Kožičić je ostvario svoje najveće, povijesno značajno djelo, kako ističe Stanislav Škrbec.

Glagoljska tiskara u Rijeci osnovana je 1530. godine kao izraz glagoljske tradicije krajeva u kojima je Kožičić djelovao kao biskup. Šimun Kožičić je imao rijetko osobno iskustvo tiskanja vlastitih radova i visoko razvijenu svijest da hrvatskome narodu pomogne tiskanom riječju na njegovom vlastitu pismu i jeziku. U naumu pokretanja tiskare pomogla mu je dvojaka tradicija: tiskarska i glagoljska. „Tiskarska jer su u krajevima u kojima je djelovao kao biskup već ranije radile glagoljske tiskare, u Senju od 1494. do 1508. godine a možda 1491. u Kosinju u Lici, možda još ranije, i 1483. godine u istom ličkom naselju. Treba imati na umu da su krbavski i modruški biskupi kao i njihovi kaptoli bili glagoljaši. Glagoljica je bila službeno pismo biskupskih kancelarija i internih crkvenih dokumenata (...) Sama Rijeka je u Kožičićevo doba, a i ranije, bila značajan glagoljaški centar“. ¹⁹

¹⁸ Škrbec, Stanislav. Riječka zvijezda Gutenbergove galaksije : tiskarstvo Rijeke i hrvatske glagoljske tiskare. Rijeka : Tiskara Rijeka, 1955., str. 111.

¹⁹ Ibid., str. 115.

Još ni danas se ne zna gdje se nalazi kuća u Rijeci u kojoj je bila smještena Kožičićeva tiskara. Nagada se da je Kožičić morao imati nekog bogatog dobročinitelja jer je osnivanje tiskare i tiskanje knjiga bilo skupo. Rijeka je tada bila pod oružanom kontrolom Habsburške Monarhije. Sam Kožičić u pismima se tuži da su mu Turci opljačkali sva imanja. U ono doba Venecija je postala jedna od najrazvijenih središta crne umjetosti u Europi i postala most kojim je tiskarstvo iz Zapadne Europe brzim i velikim koracima ušla u hrvatske krajeve, kako ističe Škrbec. Blizina Venecije išla je na ruku Kožičiću te je tamo naučio izvjestan broj drvoreza. U Rijeci se slova nisu rezbarila u drvu, niti lijevala iz legure, u Kožičićevo doba. Sve se to radilo u Veneciji. U riječkoj je glagoljskoj tiskari Šimun Kožičić Benja u nepunih šest mjeseci - od 15. prosinca 1530. do 27. svibnja 1531. otisnuo šest glagoljskih knjiga: molitvenik za privatnu pobožnost: *Oficij rimski. Oficij blaženije devi Marije*; misal: *Misal hruacki*; mali ritual: *Knjižice krsta*; povijesno djelo o rimskim papama i carevima: *Knjižice od žitija rimskih arhierjeov i cesarov*; priručnik o tome kakav treba biti redovnik *Od bitija redovničkoga knjižice* i početnicu za učenje glagoljice i čitanje molitava koju naslovljuje *Psaltir*. „Od šest knjiga u svima je, osim u Psaltiru (Bukvaru) zabilježen, odnosno tiskan datum izlaska (dan, mjesec i godina), pa je moguće da je Psaltir tiskan prvi“.²⁰ Te knjige su jedina i najvažnija svjedočanstva o Kožičćevoj tiskari jer drugi dokumenti gotovo da i nisu poznati. U završnim formulama na kraju knjige (kolofonima) zabilježeni su podaci o mjestu i datumu tiskanja, tiskarima i priređivaču. „Iz kolofona se saznaje da je knjige priredio Šimun Kožičić Zadranin, biskup modruški; da je tiskara radila u Rijeci i bila smještena u kući Kožičićeva prebivanja; da su ih tiskali vjerojatno Dominik i Bartolomej iz Brescie (z *Breše*) o Kožičićevu trošku (...) Kožičićeva su izdanja grafički ukusno opremljena: ukrašena su drvorezima slika i inicijala, imaju lijepo oblikovane

²⁰ Ibid., str. 117.

naslovne stranice i kolofone na posljednjim stranicama, dekorativan tipografski znak, dvobojan (crno-crveni) tisak“.²¹

2.3. Tiskara u Senju

Senjska tiskara počela je s radom 1494. godine. Radila je izgleda s prekidima do 1508. godine što se vidi po godinama izdanja koja su otisnuta u njezinim knjigama s napomenom da iz vremena od 1496. do 1507. godine nije očuvano nijedno izdanje, pa se pretpostavlja da tiskara za to vrijeme nije radila. Glagoljska tiskara u Senju prva je tiskara za koju pouzdano znamo da je djelovala na hrvatskom tlu, kako ističe Škrbec. Knjige koje su tiskane u njoj jedini su materijalni dokaz, što je i najvažnije. O senjskoj glagoljskoj tiskari nisu poznati arhivski podatci. Zahvaljujući opširnim kolofonima na kraju knjiga poznati su vrijedni podaci poput mjesta i datuma tiskanja. „U kolofonima su navedena imena nekih suradnika u tiskari, kao što je Silvestar Bedričić i meštar Grgur Senjanin, koji je u Senj došao iz Venecije 1507. godine baš zbog tiskanja, u času kada se u senjskim izdanjima više ne spominje Blaž Baromić. U *Naručniku plebanuševu* to se i izrijekom kaže: *I bi štampa svršena po meštru Grguru Senjaninu ki navlašć na to dela pride iz Benetak. Za Grgura se Senjanina, odnosno Grgura Dalmatina, zna da je radio i u Veneciji i ondje je, čini se, bio poznat kao vrstan majstor*“.²² O prošlosti senjske glagoljske tiskare i njezinu radu saznajemo iz radova Mile Bogovića, Branka Fučića, Anice Nazor i Marije Pantelić. Najvažnije ime koje se veže za senjsku tiskaru je Blaž Baromić. U Hrvatskom biografskom leksikonu Marija Pantelić predstavlja Blaža Baromića kao glagoljaškog pisara i tiskara, te ističe da je on prvi poznati tiskar i osnivač glagoljske tiskare na domaćem tlu. „U razdoblju od 1484. do 1505. bio

²¹ Nazor, Anica. Knjiga o hrvatskoj glagoljici : ja slovo znajući govorim. Zagreb : Erasmus naklada, 2008., str. 106, 113.

²² Ibid., str. 105.

je Blaž u Senju kanonik i pravni zastupnik senjskog biskupa i kaptola. U međuvremenu boravi 1493. u Veneciji gdje uči tiskarstvo, priređuje tekst te u tiskari Andrije de Torresanisa de Asula nadzire rezanje glagoljskih slova i tiskanje, a provodi i korekture Brevijara²³. Senjska glagoljska izdanja tiskana su na papiru. O grafičkoj opremi senjske tiskare Anica Nazor kaže: „Osnovna su grafička oprema senjske tiskare bila dva kompleta slova – manja i veća s odgovarajućim pravim dvočlanim i tročlanim ligaturama, slova i ligature s titlami, manji latinski i glagoljski inicijali od dva retka i četiri velika inicijala (glagoljsko B i S i glagoljsko i latinsko V). Tiskara je imala znak za nove naslove i nova poglavlja: tipografski znak, upotrijebljen u jednom izdanju (u *Spovidi općenoj*) i drvorez s Raspećem, upotrijebljen u dva izdanja (u *Misalu* i *Naručniku plebanuševu*). Tipografski set koji je za senjsku tiskaru kreirao Blaž Baromić ocijenjen je kao najpotpuniji i najljepši domet hrvatskoglagoljskog tiskarstva. Liturgijske glagoljske knjige tiskane su dvobojno: crveno i crno, a neliturgijske su tiskane jednobožno (crno)²⁴.

Stanislav Škrbec citira rad Branka Fučića koji u Kulturnom obzorju „Večernjeg lista“ od 7. VIII. 1994. pod naslovom *Glagoljica u Gutenbergovu zviježđu*, pojašnjava da se prvi poznati hrvatski tiskar rodio kao sin nekog Baroma, a to znači nekog Bartola ili Bara, dakle kao Baromov sin ili Baromić, oko 1440. godine u Vrbniku na otoku Krku. Proveo je životni vijek od kojih sedamdesetak godina, za ono vrijeme sasvim dosta, veli Fučić. „Fučić s pravom ne štedi riječi pohvale za Baromovog sina, rođenog na zajedničkom mu otoku prije četiri i pol stoljeća, pa kaže kako se taj bistri, talentirani, znatiželjni i promoćurni Baromić brzo snalazi u novim iznašašćima te hrabro ulazi u svijet modernog tiska, u revoluciju masovne proizvodnje knjige koju je izazvao Gutenberg. Stoga nije nimalo slučajno što Blaž Baromić nosi neformalni naslov

²³ Hrvatski biografski leksikon, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1359> [citirano 2015-01-09].

²⁴ Nazor, Anica. Knjiga o hrvatskoj glagoljici : ja slovo znajući govorim. Zagreb : Erasmus naklada, 2008., str. 104-105.

praoca svih hrvatskih grafičara. Potvrđuje to i slijedeći podatak: kao dvadesetogodišnji, svestrano talentirani mladić i žakan, 1460. godine upustio se u proizvodnju rukom pisane glagoljaške obredne knjige. On već tada zarađuje novac, jer na pergameni, izrađenoj od ovčje kože, perom i crnilom prepisuje brevijar, časoslov, „za pinezi“, po narudžbi vrbničkog popa Mavra. Fučić inzistira na važnosti tih podataka, jer nam se kroz njih mladi Baromić ukazuje još kao tradicionalni srednjovjekovni čovjek koji vlastitom rukom proizvodi unikatnu pisanu knjigu, tj. ono što se u bibliotekarstvu nazivlje kodeks, da bi već sutra iz srednjeg vijeka hrabro zakoračio u novo doba, u renesansu, u Gutenbergovu eru u kojoj će s obje svoje ruke znalački, bez zastoja i bez ikakvoga kompleksa, početi proizvoditi tiskanu knjigu“.²⁵

Osim što je bio utemeljitelj prve tiskare na našem tlu, Blaž Baromić je bio i autor prvog tipografskog znaka u povijesti hrvatskoga tiskarstva. „Simbol u Baromićevu znaku likovna je složenica dvaju znakova – kruga i križa (...) Krug je stilizirana slika zemaljske kugle, a križ postavljen na krug oznaka je, istovremeno, središta Svete Zemlje – Jeruzalema s Kristovim grobom – i simbola Kristove muke“.²⁶ Senjska tiskara dala je ukupno sedam knjiga, dvije liturgijske i pet knjiga koje su hrvatski prijevodi popularnih europskih crkvenih priručnika i popularnih nabožno-poučnih književnih djela, a to su: *Misal* (1494.), *Spovid Općena* (1496), *Naručnik Plebanušev* (1507), *Transit sv. Jerolima* (1508), *Korizmenjak* (1508), *Mirakuli slavne deve Marije* (1507/1508) i *Meštija od dobra umrtija, s Ritualom* (1507/1508). Prve su dvije knjige, *Misal* i *Spovid općena*, inkunabule. Osim te dvije inkunabule Blaž Baromić je radio i na još jednoj inkunabuli, *Brevijaru* iz 1493. godine u Veneciji.

²⁵ Škrbec, Stanislav. Riječka zvijezda Gutenbergove galaksije : tiskarstvo Rijeke i hrvatske glagoljske tiskare. Rijeka : Tiskara Rijeka, 1955., str. 96.

²⁶ Paro, Frane. Nevidljiva tipografija. Zagreb : Katedra Čakavskog sabora, 2012. , str. 47.

2.4. Tiskara u Kosinju

Kosinjska tiskara, prema nekim istraživačima, prva je hrvatska i prva tiskara na slavenskom jugu. U njoj je vjerojatno tiskan 1491. godine glagoljski *Brevijar po zakonu rimskoga dvora*. Jedini primjerak se čuva u knjižnici Marciani u Veneciji. Na temelju spisa *Kratak i sažet opis Like i Krbave, dviju županija Kraljevine Hrvatske* iz 1696. godine, koji se pripisuje biskupu Sebastijanu Glaviniću, potvrđuje se postojanje tiskare na današnjem arheološkom lokalitetu u Kosinju, u Lici. U spisu se navodi da je u 15. stoljeću u Kosinju postojala tiskara u kojoj su tiskani glagoljski misali. Kosinj i dalje ostaje intrigantno mjesto vezano za moguću lokaciju tiskanja *Misala* iz 1483. godine. „Niti jedna povijest hrvatskog tiskarstva, ma tko je pisao, ma gdje i kada ona izašla, neće moći biti napisana a da se u njoj ne nađe citat iz opisa Like i Krbave koji se pripisuje biskupu Sebastijanu Glaviniću. Taj navodno Glavinićev, na latinskom pisani spis, ušao je u povijest zbog toga što je u njegovom posljednjem dijelu, u pasusu u kome se opisuje Kosinj, izričito rečeno da je u tom mjestu bila tiskara“.²⁷ Sebastijan Glavinić bio je visoki crkveni dostojanstvenik. Stanislav Škrbec daje kratke podatke o njegovu životu: rođen je u Pićanu u Istri, 1630 – umro u Sv. Ivanu kod Gojniškog 1698, bio je pisac, senjski biskup. Ostavio je dva vrijedna djela: *Relatio de rebus Moscoviticis*, opis svoga puta u Moskvu i *Brevis et compendiosa...Licae et Corbaviae descriptio*, spomenuti opis Like i Krbave. Povjesničar Mile Bogović otkriva da često navođen spis *Brevis et compendiosa...Likaie et Corbaviae descriptio*, koji i enciklopedijska izdanja pripisuju biskupu Glaviniću, nije djelo tog biskupa.

I dalje ostaje zagonetka i tajna gdje su tiskane i tko je tiskao *Brevijar* i *Misal*. *Brevijar* i *Misal* najstariji su spomenici hrvatske tiskane riječi. Važno je spomenuti istraživanje i knjigu Zvonimira Kulundžića *Kosinj – Kolijevka*

²⁷ Škrbec, Stanislav. Riječka zvijezda Gutenbergove galaksije : tiskarstvo Rijeke i hrvatske glagoljske tiskare. Rijeka : Tiskara Rijeka, 1955., str. 80.

štamparstva slavenskoga juga u kojoj razrađuje tezu o Kosinju kao prvoj tiskari na slavenskom jugu, tiskari *Misala* 1483. godine i *Brevijara* 1491. godine. Ivan Mance temeljito analizira kosinjsku tezu Zvonimira Kulundžića i „postavlja problem kosinjske tiskare u interdisciplinarno područje znanosti jer isto omogućava suradnju znanstvenika i znanstvenih organizacija iz više različitih znanstvenih područja, polja i grana u ostvarivanju većeg broja problemski povezanih znanstvenih projekata“.²⁸ Kulundžić je svojim „znanstvenim radom oko pitanja kosinjske tiskare i svojim istraživanjem dao strukturiranu i preciznu tezu o mjestu tiskanja *Misala* 1483. godine i *Brevijara* 1491. godine te postavio na čvrste temelje spoznaju o postojanju do tad znanstvenoj javnosti nepoznate kosinjske tiskare kao kolijevke hrvatske pismenosti i kulture“.²⁹

2.5. Ostale tiskare u Hrvatskoj

U isto doba kad je radila tiskara u Senju osjetila se potreba da se osnuje tiskara u Dubrovniku. Godine 1514. dubrovački kancelar Luka Pasquale Primo (Primojević) htio je urediti tiskaru u kojoj bi „štampao knjige latinskim, grčkim i ćirilskim pismenima u slavu Božju kršćanske vjere i svoga rodnoga grada“.³⁰ Budući da nije imao tiskarskih sprava i nije mogao skupiti radnike nije došlo do osnutka tiskare u Dubrovniku sve do posljednje četvrti 18. stoljeća. U Dubrovniku su se javljali tiskari koji su raspačavali knjige tiskane u Italiji. Kao prvi knjižar spominje se pop Pavle Vukašinović kojega u spisima redovno zovu „librarius“, „libraro“ i „librer“. Budući da ga redovno zovu „knjižarom“ bavio se nesumnjivo rasturivanjem knjiga. Knjižare su se redovno javljale i razvijale uz tiskare (štamparije) i knjigovežnice. Kao knjižari u Dubrovniku spominju se

²⁸ Mance, Ivan. *Kosinj : izvorište hrvatske tiskane riječi*. Split : Redak, 2013., str. 102.

²⁹ *Ibid.*, str. 105.

³⁰ Klaić, Vjekoslav. *Knjižarstvo u Hrvata. U: Iz povijesti hrvatskoga knjižarstva*. Zagreb : Ex libris, 2009., str. 21.

Sebastino de Boiso iz Milana i Antonio de Odolis iz Brescije. „Oko godine 1557. došao je u Dubrovnik iz Kremone vrstan knjižar i knjigoveža Kurcije koji je radio oko osnutka tiskare. Kako ni slobodni Dubrovnik nije mogao osnovati vlastitu tiskaru nije to mogla ni ostala Dalmacija koja je politički i kulturno bila podređena mletačkoj republici. Dalmatinski književnici morali su tiskati svoja hrvatska, latinska i talijanska djela u Italiji. Dalmacija i Hrvatska sa Slavonijom bila je u prvo vrijeme tiskarstva zavisna o Mlecima. I Zagreb je bio u poslovnoj vezi sa tiskarima i knjižarima te republike. Već 1484. godine tiskan je prvi zagrebački brevijar (latinski) u Mlecima u tiskari Erharda Radtolta“.³¹

3. Inkunabule

Riječ inkunabula potječe od latinske riječi *incunabula*, *-orum*, a znači *što leži u kolijevci, početak nečega*. Inkunabule su sve knjige tiskane do 1500. godine, u početnoj fazi tiskarstva. Nakon izuma Gutenbergovog tiskarskog stroja počinje tiskanje inkunabula te je upravo Gutenbergova *Biblija* prva tiskana knjiga. „Za označivanje najstarijih knjiga postoje, osim toga, u raznih naroda i drugi nazivi. Nijemci osim riječi *Inkunabel* upotrebljavaju i svoju riječ *Wiegendruck*, a Englezi ih jednostavno nazivaju *early printed book*. U hrvatskom jeziku rabi se uz naslov inkunabula i naziv prvotisak“.³² Obično nemaju naslovnice niti numerirane stranice, a podatke o tiskari, mjestu tiskanja i izdavaču te autoru nalazimo na kraju knjige u tzv. kolofonu (grčki: završetak, kraj). Kolofon se javlja 1457. godine te ga je postupno zamijenio termin *impressum* koji je i danas u uporabi. Nijemac Bernard von Mallinckrodt (1591 – 1664. g.) prvi je upotrijebio naziv inkunabula (*incunbula*) za najstarije tiskane knjige u svome spisu *De orto et progressu artis typographicae*, Köln 1639.; prvo razdoblje tiskarstva do 1500. godine on naziva *prima typographiae*

³¹ Ibid., str. 28.

³² Stipčević, Aleksandar. Povijest knjige. Zagreb : Nakladni zavod Matice hrvatske, 1985., str. 311.

incunabula. Francuski jezuit Philippe Labbé je pak 1653. godine preuzeo taj izraz u knjizi *Nova Bibliotheca librorum manuscriptorum* i tim nazivom je označio knjige tiskane do kraja 1500. godine. „Od Labbéovih vremena do danas tim se nazivima najčešće označuju knjige tiskane do kraja 1500. godine, no ta vremenska granica nije općenito prihvaćena kao najlogičnija jer se smatra, s pravom, da je ispravnije inkunabulama smatrati knjige što se svojim arhaičkim izgledom bitno ne razlikuju od rukopisnih predložaka. Tiskanoj će knjizi trebati stanovito vrijeme, koje neće u svim gradovima i zemljama biti jednako, da bi dobila oblik koji će sačuvati do današnjega dana. U Veneciji, Nürnbergu i nekim drugim tiskarskim središtima knjiga će se odvojiti od rukopisnih predložaka već oko 1480. godine, dok će se u nekim drugim gradovima i zemljama to dogoditi tek dvadesetih godina 16. stoljeća“.³³ Doba inkunabula bilo je razdoblje tzv. amaterskog poduzetništva u tiskarstvu. U tiskarske poslove su se upuštali mnogi samouci s ciljem brze i lake dobiti. U razdoblju inkunabula u tiskarama su oživljavana antikna znanja, nove ideje pretvarane su u dobro otisnute knjige i u unosan posao, kako kaže Paro. Izum tiskarstva je prilično točno određen (oko 1445. godine), dok se vremenska granica za inkunabule uzimala dosta različito. Danas je prihvaćena granica do god. 1500. Broj inkunabula bio je razmjerno velik. O broju i nakladi inkunabula pisali su autori *Almanaha* koji ističu: „Pretpostavimo li da je naklada u prosjeku iznosila 300 primjeraka, tada možemo zaključiti da je u prvih pedesetak godina na svjetlo dana izašlo oko pet milijuna knjiga“.³⁴

³³ Ibid., str. 311.

³⁴ Almanah hrvatskoga tiskarstva, nakladništva, novinstva, bibliotekarstva i knjižarstva s adresarom / < autori Igor Gostl...et al. >. Zagreb : Horizont press : Kratis, 1997., str. 12.

3.1. Inkunabulistika

„Bibliologija, posebice inkunabulistika, proučavaju sve što je na bilo koji način obilježilo prvih 50 godina tiskarstva“.³⁵ Inkunabulistika je znanost koja proučava inkunabule i sve probleme vezane uz pojavu, rasprostranjenost, kulturnu važnost inkunabula, razvoj tiskarske tehnike, razvoj slova itd. U prvom redu inkunabulistika se bavi tiskopisima. Jedan je od važnijih zadataka inkunabulistikе sastavljanje popisa inkunabula koje se nalaze u nekoj državi ili gradu, nekoj knjižnici te sastavljanje općeg popisa svih inkunabula koje su tiskane u Europi. Popisi inkunabula pojavljuju se rano i ima ih mnogo u pojedinim zemljama ili državama. Cornelius Van Beughem je bio prvi koji se upustio u pothvat da popiše sve inkunabule u djelu *Incunabula typographiae* (Amsterdam 1688). Od ostalih bibliografa koji su sastavljali popise inkunabula treba spomenuti Nijemca Georga Wolfganga Panzera koji je u svom djelu *Annales typographici* (Nürnberg 1793 – 1803) izdatom u 11 velikih svezaka, opisao oko 4 000 inkunabula. Njemački urednik i bibliograf Ludwig Hain je svojim djelom *Repetorium bibliographicum* (Stuttgart 1825 – 1838) udario temelje modernoj inkunabulistici i iznio načela bibliografskog opisa inkunabula. U tom je djelu opisao 16 300 inkunabula. Njegov popis se pokazao nepotpunim te je slijedilo nekoliko nadopuna njegova djela, ali ni te nadopune nisu uspjele popisati sve inkunabule u brojnim knjižnicama Europe i Amerike. 1904. godine osnovana je posebna komisija u Berlinu s ciljem da se sastavi opći katalog svih inkunabula. Na čelu te komisije bio je poznati stručnjak Konrad Haebler te je u posao uključen velik broj stručnjaka iz Njemačke i drugih zemalja. Godine 1925. izašao je prvi veliki svezak djela *Gesamkatalog der Wiegendrucke*. Izišlo je ukupno sedam svezaka i jedan svešćić osmog jer je Drugi svjetski rat prekinuo rad na katalogu. Skupljanje podataka za taj katalog nije bilo nimalo lagano. Teškoće su se javljale prilikom opsežnih znanstvenih istraživanja o radu

³⁵ Paro, Frane. Nevidljiva tipografija. Zagreb : Katedra Čakavskog sabora, 2012. , str. 27.

pojedinih tiskara i izdavača. Aleksandar Stipčević piše da stručnjaci moraju tragati za knjigama koje su poznate iz pisanih svjedočanstava ali se nisu sačuvale, istraživati fondove svih starih knjižnica u samostanima i drugdje, moraju identificirati jako oštećene primjerke itd. Stručnjaci su izradili vrlo efikasne metode za proučavanje pojedinih problema, od kojih je dovoljno spomenuti metodu identificiranja tiskare na temelju tipologije slova kojima je inkunabula tiskana. „Poznato je, naime, da su tiskari u svojim tiskarskim radionicama sami lijevali slova za svoje potrebe. Svaki od tih tiskara pravio je onakva slova kakva je sam želio pa se tako događalo da je svaki tiskar imao svoja karakteristična slova, po kojima ga je danas lako identificirati. Spomenuti inkunabulist Konrad Haebler u svom je poznatom djelu *Typenrepertorium der Wiegendrucke* što ga je u 5 svezaka objelodanio 1905 – 1922. godine u Halleu i Leipzigu, odredio karakteristična slova u latinici i gotici što su ih upotrebljavali pojedini tiskari i tako stvorio instrument za određivanje ne samo tiskare nego i vremena kada je neki tiskar tiskao koju inkunabulu. Tom su metodom razriješeni mnogi problemi oko identifikacije tiskarskih radionica i posebno oko identifikacije inkunabula na kojima nedostaju podaci o tiskaru, mjestu i godini izdanja“.³⁶ Proučavanje inkunabula koje su tiskane u Hrvatskoj započelo je u 19. stoljeću. Osim I. Kukuljevića Sakcinskog, V. Jagića i I. Milčetića, inkunabule istražuju i J. Badalić, Š. Jurić, Z. Kulundžić, V. Štefanić i mnogi drugi. Posebnu su pažnju posvećivali proučavanju glagoljskih inkunabula na hrvatskom tlu i onih tiskanih u Veneciji. Veliko zanimanje, zbog njihove važnosti za kulturnu povijest Crnogoraca, privukle su ćirilске inkunabule tiskane u Crnoj Gori.

3.2. Slavenska inkunabulistica

O slavenskoj inkunabulistici i vrstama inkunabula piše Mladen Bošnjak koji ističe da se slavenske inkunabule ne razlikuju po svom vanjskom obliku,

³⁶ Stipčević, Aleksandar. *Povijest knjige*. Zagreb : Nakladni zavod Matice hrvatske, 1985., str. 312.

opremi, tisku i drugome od ostalih inkunabula. Prema tome su i one predmet proučavanja nauke o poznavanju najstarijeg tiskarstva, tj. inkunabulistike. Na slavenskom su se jeziku inkunabule tiskale samo u Hrvatskoj, Crnoj Gori, Češkoj i Ukrajini. Postoje dvije vrste inkunabula: tabularne i tipografske. „Prva vrsta čini prijelaz najsavršenijem izumu umnožavanja teksta pomoću pomičnih slova. Postupak je, po općem mišljenju, izumio Johann Gutenberg i time dao osnovu za umnožavanje knjiga, koja se u bitnome nije promijenila do suvremene najdotjeranije grafičke proizvodnje. Tabularne ili ksilografske (drvorezne) inkunabule, ili blok-knjige, izrađivale su se tako da im je tekst za pojedinu stranicu bio urezan na drvenu ploču i otiskivan samo na jednoj strani, a poledina je ostajala prazna“.³⁷ Najveći dio inkunabula je vjerskog sadržaja. Zastupljeni su i literarni sadržaji, prirodne nauke te pravni sadržaji. Sve su inkunabule primjeri rijetkih i dragocjenih grafičkih i likovnih ostvarenja prvih tiskara koji su bili umjetnici. Inkunabule su predmet stalnog proučavanja knjižničara i drugih stručnjaka iz raznih disciplina i nauka. U slavenskoj inkunabulistici Hrvati pokazuju najveću raznolikost u pogledu pisma. Hrvati se služe glagoljicom koja je u rukopisu i tisku dobila posebni, hrvatski uglati oblik. Tiskana su i tri djela latinicom. Ukrajinci i Crnogorci upotrebljavaju crkvenoslavensku ćirilicu. Jedna od prvih značajki inkunabula je da nemaju naslovnu stranicu. Naslov djela se određivao obično prema početku teksta, koji se zove incipit (lat. = počinje). Naslovnu stranu često nadomješta kolofon, a označuje završni odlomak. Kolofon se počeo stavljati na rukopise od 6. stoljeća i često donosi više informacija nego sama naslovna stranica. To su podaci o naslovu, datumu i mjestu tiskanja, autoru, sastavljaču, prevodiocu, imenu tiskare i njegovih suradnika, vladara, financijera, pokrovitelja, izdavača i drugih osoba koje su sudjelovale kod tiskanja djela. „Inkunabule obično nemaju brojeve stranica (paginaciju) jer oni dolaze tek potkraj 15. stoljeća i to prvo kod venecijanskih tiskara. Umjesto brojeva tiskar je kod svakog tiskanja svaki svežanj označivao

³⁷ Bošnjak, Mladen. Slavenska inkunabulistika. Zagreb : [Mladost], 1970., str. 6.

posebnim znakom koji se zove signatura (od lat. riječi *signum* = biljeg, znak). Signature su stavljanje prvenstveno zbog knjigoveža, da ne dođe do zabune tijekom uvezivanja knjiga. U knjižničarstvu signatura označuje broj koji određuje smještaj knjige na policama. Signature u inkunabulistici obično dolaze ispod teksta, u donjem desnom uglu. Još jedno važno obilježje inkunabula je tiskarski znak, *signet* (lat. *signum* = biljeg, znak, pečat). Pojavljuje se gotovo u isto vrijeme s izumom tiska³⁸.

Sve više pažnje se posvećuje papiru starih inkunabula jer papir može često puta poslužiti za približno datiranje pojedinih dokumenata, pa i inkunabula. Nauka koja se bavi proučavanjem vodenih znakova (filigrana) zove se filigranologija. Filigranologija proučava i proizvodnju papira. Filigrani su se počeli proučavati već u 18. stoljeću. Vodeni znakovi nisu bili zaštićeni i uskoro ih je bilo neobično puno. Bili su raznoliki, a motivi su uzimani iz životinjskog i biljnog svijeta, iz raznih predmeta dnevne upotrebe te različitih znakova i simbola. Uskoro su vodeni znakovi počeli poprimati značenje kvalitete pa su trgovci papira nabavljali papir prema pojedinom znaku. U vrijeme tiskanja inkunabula papir se proizvodi od krpa te je kvalitetniji i trajniji nego drveni koji se počinje proizvoditi tek u 19. stoljeću. Slavenski tiskari nabavljali su papir iz zemalja koje su tada proizvodile papir, a to su bile Italija, Njemačka, Francuska, Portugal i Engleska potkraj 15. stoljeća. Najpoznatiji proizvođač papira je Njemačka. C. M. Briquet 1907. objavljuje čuveno djelo *Les filigranes* koje je bilo standardni alat bibliografima i povjesničarima papira. Vodene znakove hrvatskih inkunabula, osim M. Bošnjaka, obradili su V. Hofman i V. Putanec. Na papiru hrvatskih inkunabula pojavljuje se 20 filigrana. Najčešći vodeni znak koji dolazi u svim hrvatskim inkunabulama je filigran vage u krugu. Najviše vodenih znakova dolazi u Misalu i to 5, a u kosinjskom Brevijaru čak 7.³⁹

³⁸ Ibid., str. 133.-142.

³⁹ Ibid., str. 103-104.

3.3. Hrvatske glagoljske inkunabule

Glagoljica je najstarije slavensko pismo koje je nastalo sredinom 9. stoljeća. Autorstvo glagoljice pripisuje se braći Ćirilu i Metodu, koji su bili bizantski redovnici iz Soluna. Postoje mnoge teorije o postanku glagoljice. Hrvati su počeli pisati glagoljicom u drugoj polovici 9. stoljeća te se glagoljica u hrvatskim krajevima zadržala sve do 19. stoljeća. Sama riječ glagoljica nastala je prema glagolu glagolati što znači govoriti. Glagoljička slova mogla su biti uglati i obla. Prvotna je glagoljica obla, sastojala se od kruga (označava Božje savršenstvo) i trokuta (simbol Trojstva). Konačan oblik u punoj uglatosti dobiva kada se njome počinju tiskati knjige, od *Prvotiska* 1483. godine nadalje. Hrvatski glagoljaši su načinili odljeve glagoljičkih slova i bili su prvi koji su tiskali glagoljicom. 14. i 15. stoljeće slove kao zlatno doba glagoljanja. Glagoljicom je tiskano šest hrvatskih inkunabula, a to su: *Misal (Prvotisak) po zakonu rimskoga dvora*, *Brevijar po zakonu rimskoga dvora*, *Ispovid ku e vsaki krstjanin držan imiti i umiti i naučiti*, *Baromićev Brevijar*, *Senjski Misal* i *Spovid općena*.

3.3.1. Misal po zakonu rimskoga dvora

Hrvatski prvotisak je drugi naziv za prvu glagoljsku tiskanu knjigu, *Misal po zakonu rimskoga dvora*. Glagoljski editio princeps tiskan je 1483. godine kako piše u kolofonu: *Lêt Gospodnjih 1483, mêseca pervara* (tj. februara) *dni 22 ti misali biše svršeni*. 1483. godina nije značajna samo za hrvatsku kulturnu povijest nego i za kulturnu povijest svih južnih Slavena. *Misal po zakonu rimskoga dvora* prva je hrvatska i južnoslavenska knjiga objavljena na crkvenoslavenskom jeziku hrvatske redakcije. Hrvatskoglagoljski *Misal* je prva hrvatska inkunabula i prva inkunabula u južnoslavenskih naroda uopće. Glagoljskim prvotiskom je započelo novo razdoblje u povijesti hrvatske knjige i

hrvatske kulture općenito. Aleksandar Stipčević objašnjava zašto je važan glagoljski prvotisak za hrvatsku kulturu. „Ne samo što je tiskana samo 28 godina nakon što je Gutenberg u Mainzu dovršio tiskanje svoje *Biblije* već je objelodanjena samo 14 godina nakon što je proradila prva tiskara u Mlecima. Osim toga, naš je *Misal*, prvi u Katoličkoj crkvi, tiskan na narodnom, a ne na latinskom jeziku, tada obveznom u bogoslužju. Tiskan je k tomu glagoljskim slovima kojima se u to vrijeme služe jedini Hrvati za pisanje svojih knjiga, povelja i natpisa na kamenim spomenicima. Iznimna kvaliteta tipografskog umijeća stavlja tu iznad svih kasnijih glagoljskih tiskopisa, što svjedoči kako o visokoj razini stručnosti ondašnjih rezača i ljevača slova te tiskara, tako i o njihovoj velikoj ljubavi koju su utkali u rad na izradbi toga tiskopisa. Nema sumnje da za sve njih tiskanje *Misala* nije bio rutinski tehnički posao. Popovi glagoljaši u taj su pohvat sublimirali svu svoju ljubav prema glagoljici, svom jeziku i svome narodu“.⁴⁰

Misal je najstarija, najljepša i najzagonetnija tiskana knjiga u Hrvata, kako ističe Stanislav Škrbec. O osnovnim podacima *Misala* piše Škrbec: „*Misal* iz 1483. godine tiskan je na 220 listova folio formata na finom ručno izrađenom bijelom papiru od pamučnih vlakana, dok je manji dio naklade tiskan na pergameni, sve dvobojno, crveno-crno. Složen je u dva stupca po 36 redaka. U njemu su otisnuta ukupno 756.864 slovno grafička znaka. Za tiskanje je upotrijebljen 201 različiti tipografski znak (veća ili manja slova, inicijali, tj. početna slova, ligature, kratice i sl.). *Misal* ima ukupno 438 stranica. Po tipografsko-tehničkim, estetskim i likovnim osobinama ovo remek-djelo nove tiskarske vještine nije nadmašeno nijednim kasnijim glagoljskim izdanjem“.⁴¹ *Misal* nema naslovne stranice. Posljednji (220) list vjerojatno je bio prazan.

⁴⁰ Stipčević, Aleksandar. Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga II : Od glagoljskog prvotiska (1483) do hrvatskog narodnog preporoda (1835). Zagreb : Školska knjiga, 2005., str. 6.

⁴¹ Škrbec, Stanislav. Riječka zvijezda Gutenbergove galaksije : tiskarstvo Rijeke i hrvatske glagoljske tiskare. Rijeka : Tiskara Rijeka, 1955., str. 64.

Sačuvano je 11 originalnih primjeraka *Misala* iz 1483. tiskanih na papiru. Ni jedan primjerak nije potpun. Ti primjerci se čuvaju kao najveći rariteti i to pet primjeraka u Zagrebu (dva u Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci, dva u Knjižnici u HAZU, jedan u Samostanu franjevac trećoredaca); dva u Vatikanu; jedan u Bolu na Braču (Samostan dominikanaca); jedan u Beču (Austrijska nacionalna biblioteka); jedan u Petrogradu (Rossijskaja nacional'naja biblioteka); jedan u Washingtonu (Kongresna biblioteka). Godine 1971. tiskan je pretisak *Misala* iz 1483. u izdanju *Libera i Mladosti*, Zagreb. Čak i primjerci pretiska danas predstavljaju iznimnu rijetkost i dragocjenost.

U kolofonu *Misala* nisu zabilježeni podaci o mjestu tiskanja, o tiskaru ni izdavaču. Stariji istraživači, kao I. Kukuljević, V. Jagić, M. Breyer, P. J. Šafařík i drugi, smatrali su da je tiskan u Veneciji jer je Venecija bila najjače tiskarsko središte te je u Veneciji živio velik broj Hrvata. No počelo se sumnjati da je mjesto izdanja *Misala* Venecija. Mladen Bošnjak iznio je sedam argumenata u prilog tezi da je mjesto izdanja moralo biti na domaćem tlu, a ne negdje u inozemstvu. Prvi se prilog odnosi na kolofon. U knjizi nema potpunog kolofona s imenom tiskara i izdavača. U Veneciji je u to doba ustaljen način pisanja kolofona. Skromni kolofon *Misala*, prema M. Bošnjaku, mogla je tiskati samo neka tiskara koja je tek počela s radom, te je uz to najvjerojatnije bila bez potrebne tiskarske opreme. Drugi je argument činjenica da se više ne javljaju slova iz prve glagoljske tiskare i to isključuje mogućnost da je tiskara bila negdje na sigurnom tlu kao što je Venecija. Najvjerojatnije se nalazila na nekom nesigurnom terenu i nastradala. Treći prilog M. Bošnjaka odnosi se na inicijale s latinskim slovima koje su imale druge glagoljske knjige tiskane u inozemstvu. Da je *Misal* tiskan u inozemstvu neke poznate tiskare sigurno bi imao otisnute latinske inicijale. Četvrti je argument objašnjenje da su slova glagoljskog *misala* vjerojatno bila lijevana u inozemstvu, ali tiskara je radila u Hrvatskoj. Smatralo se da tako dotjerano izdanje nije moglo nastati u tiskari bez tiskarske tradicije, ali su u ono vrijeme postojale i pokretne tiskare. Šesti se prilog odnosi na

podrijetlo papira na kojemu je tiskan *Misal* i koji je najvjerojatnije njemačkog porijekla. Papir je dolazio Dunavom u Hrvatsku i zbog kvalitete se često upotrebljavao. I zadnji, sedmi prilog, vezan je za dvije hrvatske sačuvane inkunabule koje su tiskane u inozemstvu, u Veneciji. To su *Brevijar* i *Evandelistar* koji su imali kolofone na latinskom jer je to vjerojatno bila obveza za tiskara. Kada je tiskar tiskao koje djelo na stranom jeziku, morao je tiskati kolofon, ako ne na talijanskom, onda barem na univerzalnom, latinskom jeziku. Prema tome bi *Misal* imao dvostruki kolofon da je bio tiskan u Italiji.⁴²

Niti jednu hrvatsku knjigu ne prate tako ozbiljne i dugotrajne rasprave kao Prvotisak, kako ističe Stanislav Škrbec. Te se rasprave ne odnose na sadržaj već na okolnosti njegova nastanka, osobito oko mjesta i zemlje u kojoj je Prvotisak iz 1483. godine mogao biti tiskan. Rasprave se vode i oko pitanja tko ga je priredio za tisak, prema kojem rukopisnom predlošku, te tko bi mogao biti tipograf-tvorac tog grafičkog remek-djela. Što se tiče mjesta tiskanja *Misala*, autori zastupaju dvije teze. Jedni zagovaraju tezu da je *Misal* tiskan negdje u Italiji gdje je bilo razvijeno tiskarstvo, a drugi da je *Misal* tiskan na hrvatskom tlu i to najvjerojatnije u Kosinju u Lici. Josip Bratulić u djelu *Aleja glagoljaša* piše: „Među tiskarima koji su prije 1500. godine djelovali u Veneciji pokušalo se naći tvorca našeg Prvotiska. Spomenimo samo neke najglasovitije tiskare: Andriju Paltašića, Dobrića Dobričevića (Boninus de Boninis), Koprana Bartola Pelušića. Ali jednog ipak ne treba olako smetnuti s uma: to je Grgur Senjanin (spominje se još kao Grgur Dalmatin), a koji godine 1507. za tiskanje jedne knjige 'navlašć na to delo pride iz Benetak' u Senj. On je 1483. objavio, zajedno s Jakovom Britanikom jedno djelo Alberta Velikog. Kasnije ga nalazimo u tiskari Nikole Jensonu koji se potpisivao i kao Nikolaus de Gallia Gallicus. Nikola Jenson je 1480. umro od kuge, a tek 1483. njegovu tiskaru preuzima Andrija Torresani, koji će 1493. uz pomoć Blaža Baromića, tiskati

⁴² Bošnjak, Mladen. Slavonska inkunabulistica. Zagreb : [Mladost], 1970., str. 48-50.

krasan glagoljski misal“.⁴³ Brojne je povjesničare i druge stručnjake ljepota *Misala* navodila na zaključak da je ova knjiga nastala u zemljama u kojima je već tiskarsko umijeće bilo u procvatu, a to su bili ili Venecija ili Rim. Kao glavni predložak glagoljskom *Misalu* najvjerojatnije je poslužio glagoljski kodeks Misal kneza Novaka, iz 1368. godine. Misal je pisao sam knez Novak iz Like i taj se rukopis u vrijeme tiskanja *Misala* nalazio u Nugli i Roču u Istri. M. Bošnjak smatra da je upravo ta istarska provenijencija predložka govorila u prilog tome da i lokalitet prve hrvatske tiskare treba tražiti negdje u tom kraju, vjerojatno oko glagoljaša u mjestu Roču. V. Putanec kao drugu moguću lokaciju za prvu hrvatsku tiskaru navodi mjesto Modruš u Lici. Za treću lokaciju prve glagoljske tiskare u Hrvatskoj zalaže se Zvonimir Kulundžić, hrvatski povjesničar. Kulundžić je podvrgavao kritici sve domaće i inozemne autore koji tiskanje *Misala* smještaju u Rim ili Veneciju ili bilo gdje izvan Hrvatske. On smatra da je Prvotisak nastao u tiskari smještenoj u malom ličkom naselju Kosinj.⁴⁴

Pitanje izdavača *Misala* je također nerazjašnjeno pitanje. U obzir dolaze crkveni dostojanstvenici i ustanove te više velikaša. Biskup Nikola Modruški se često spominje kao izdavač *Misala* jer je mogao osigurati sredstva za tiskanje prve knjige na hrvatskom jeziku, iako je umro u Rimu 1480. Od hrvatskih velikaša spominju se članovi porodice Frankopan, a od crkvenih dostojanstvenika Krištofor Dubrovčanin, krbavsko-modruški biskup u Modrušu. „Iz opravdanih razloga pomišlja se da su izdavači prvotiska bili redovnici, pa se pomišljalo na franjevce trećoredce, pavline, augustince, benediktince i druge redove. Međutim, sve su to nagađanja, jer do sada nema pouzdanog dokumenta koji bi raspršio gustu maglu što pokriva sve one koji su se trudili oko naših prvih četiriju inkunabula, za koje se može reći da su rjeđe od bijele vrane, a ne samo

⁴³ Bratulić, Josip. Aleja glagoljaša : Roč – Hum. Zagreb : Znamen ; Pazin : Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“ ; Roč : Katedra Čakavskog sabora Roč, 1994., str. 72.

⁴⁴ Bošnjak, Mladen. Slavenska inkunabulistica. Zagreb : [Mladost], 1970., str. 50-52.

za misal, kako je to napisao ukrajinski slavist Mihail Bobrowski godine 1820. kao dobar poznavalac stare hrvatske književnosti, u vatikanskom prvom primjerku Misala iz 1483“.⁴⁵

3.3.2. Brevijar po zakonu rimskoga dvora

Brevijar po zakonu rimskoga dvora druga je tiskana glagoljska knjiga iz 1491. godine. Sačuvan je samo jedan primjerak u vatikanskoj Biblioteca Nazionale Marciana. U tome primjerku nedostaje posljednji kvaternion s kolofonom gdje su se nalazili podaci o tiskari, mjestu u kojem je radila tiskara, naslovu, imenima tiskara te datum tiskanja. U Vatikanskoj knjižnici sačuvano je šest pergamentnih listova te inkunabule. O problematici hrvatskoglagoljskoga *Brevijara* iz godine 1491. piše hrvatski književnik Julije Derossi koji govori o mjestu tiskanja *Brevijara*, o različitim mišljenjima te o stajalištima drugih autora. Na temelju kalendara utvrđeno je da je *Brevijar* tiskan 1491. godine, ali se nije moglo odrediti gdje je tiskan. Postoje različita mišljenja o mjestu tiskanja *Brevijara*. U latinskom spisu *Brevis et compendiosa duorum Comitatum Regni Croatiae Likae et Corbaviae descriptio* iz 1696. godine spominje se da su se u ličkom mjestu Kosinju, prije dolaska Turaka, tiskali glagoljski brevijari. Spis se pripisuje senjskom biskupu Sebastijanu Glaviniću. O Kosinju kao glagoljaškoj tiskari pisao je Zvonimir Kulundžić koji je ustvrdio da su u Kosinju tiskani glagoljski *Misal* 1483. i glagoljski *Brevijar* 1491. Sve što je dosad napisano o tiskari u Kosinju, temelji se na zapisu iz 1696. jer nije pronađen neki drugi dokument o kosinjskoj tiskari, kako ističe Derossi. „Zato se u nekim raspravama o kosinjskoj glagoljaškoj tiskari i o prvotisku misala i o prvotisku brevijara često dijele te dvije stvari – govori se posebno o tiskari, a posebno o prvim tiskanim glagoljskim knjigama. Naime, neki stručnjaci prihvaćaju Kosinj

⁴⁵ Ibid., str. 62.

kao prvu hrvatsku tiskaru, ali ne prihvaćaju da su u njoj tiskani *Misal* 1483., odnosno *Brevijar* 1491“.⁴⁶

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti (HAZU) objavila je faksimilno izdanje hrvatskoglagoljskog *Brevijara po zakonu rimskoga dvora* povodom 500. obljetnice prvotiska. „Faksimil koji je sada izdan vjerna je kopija jedinoga sačuvanoga izvornog primjerka prvotiska brevijara, pa dosljedno reproducira original u veličini (VIII + 380 stranica formata 16,1 x 11,5 cm), u dvobojnom (crvenom i crnom) dvostupačnom tisku po 38 redaka (osim kalendara koji ide preko cijele stranice). Vidljive su i bilješke koje je unosio prvi vlasnik Albonesi, ostali naknadno uneseni znakovi (npr. folijacija arapskim brojkama) kao i tragovi vlage i mjestimična oštećenja papira“.⁴⁷ Uz faksimil objavljena je i knjižica s raspravama o problematici Brevijara. Anica Nazor u članku opisuje jedini sačuvani primjerak *Brevijara* za koji kaže da je krnj jer mu nedostaju korice i posljednji kvaternion. A. Cronia i L. Cini 1955. godine utvrdili su da je papir na kojemu je knjiga tiskana lombardsko-venecijanskog podrijetla. Anica Nazor zaključuje kako još nije moguće dati točan odgovor na pitanje o mjestu tiskanja i priređivačima *Brevijara* iz 1491.

3.3.3. Baromićev brevijar

„Brevijal hrvacki“ je tiskan u uglednoj tiskari Andreasa Torresanija u Veneciji, 1493. godine. Glagoljski brevijar tiskan je prema rukopisu koji je donio Blaž Baromić iz Senja. *Baromićev brevijar* ima dva kolofona, na

⁴⁶ Derrosi, Julije. Problematika hrvatskoglagoljskoga Brevijara iz godine 1491. // Senjski zbornik, God. 19 (1992), str. 117 – 124. Dostupno i na: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=109966 [citirano 2014-10-20].

⁴⁷ Dürriegl, Marija-Ana. Brevijar po zakonu rimskoga dvora, 1491. Faksimil (faksimilna reprodukcija) jedinoga sačuvanoga originalnog primjerka, Venecija, Biblioteca nazionale Marciana, Breviario glagolitico, Inc. 1235. (Recenzija, Prikaz). // Slovo: časopis Staroslavenskog instituta, Vol. No. 41-42-43 (1993), str. 282-285. Dostupno i na: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=22703 [citirano: 2014-10-20].

hrvatskom i latinskom. U kolofonu su podatci o mjestu tiskanja, tiskaru, korektoru teksta i datumu: *Svršenije brvijali hrvackih stampani v Benecih po meštrê Andrêje Torižanê uz Ažulê. koreženi po pre* [svećenička titula] *Blaži Baromići kanonigi crikve senjske. na dni 13 miseca marča 1493.* Iza ovog kolofona slijedi kolofon na latinskom jeziku: *Hunc breviarium impressit magister Andreas de Thoresanis de Asula die 13 marchii 1494*“.⁴⁸ O Torresaniju, Baromiću i Brvijalu hrvackom pisao je Frane Paro čija je knjiga *Nevidljiva tipografija* posvećena prvoj glagoljaškoj tiskari u Senju i tiskarskom znaku Blaža Baromića. Paro tvrdi da je pri ostvarenju tipografski zahtjevnog posla, Blaž Baromić bio korektor teksta i vjerojatno savjetnik slovorescu. Posljednjeg dana rada na brevijaru, na posljednjem arku, otisnut je tiskarev znak. O tiskarskom znaku piše Paro: „Posljednjeg dana tiskanja Baromićeva brevijara Torresani je u vanjsku formu posljednjeg folija postavio i klinovima učvrstio drveni klišej svojeg znaka: u crnoj pačetvorini bijelo izrezbaren krug koji u gornjoj polovici presijeca tetiva. Vertikala križa koji izrasta iz kruga, presijeca ga u lijevu i desnu polutku. Križ ima tri poprečne grede koje su položene nisko nad krugom, tako da mu je najbliža ujedno i najšira greda; najdalja – prvo odozgo – jest najuža. U lijevoj polutki – ispod tetive, urezano je kapitalno slovo A s titlom – koja je stilizirana kao plitko grčko slovo omega, dok je u desnoj polutki urezana kula (torre) bez vrata i prozora (...) Dakle, posljednjeg dana rada, na posljednjem arku, otisnut je tiskarev znak – kao pečat, kao točka na kraju složenog posla“.⁴⁹ U razdoblju inkunabula identitet tiskare se različito označavao te su tiskarski znakovi bili oblikovani vrlo suzdržano, gotovo asketski. Paro smatra da, iako se brevijar tiskan 1493. naziva Baromićevim, ipak je Torresani apsolutni autor *Baromićeva brevijara* jer je

⁴⁸ Nazor, Anica. Knjiga o hrvatskoj glagoljici : ja slovo znajući govorim. Zagreb : Erasmus naklada, 2008., str. 93.

⁴⁹ Paro, Frane. *Nevidljiva tipografija*. Zagreb : Katedra Čakavskog sabora, 2012. , str. 79.

vodio projekt izdanja od prvog koraka, od uvida u rukopis i izbora slovoresca do odluke o veličini knjige i izboru papira.

Baromićev brevijar je malog formata, tiskan na papiru te sadrži 544 lista. Inkunabula je sačuvana u pet primjeraka, od kojih se dva nepotpuna čuvaju u Zagrebu (oba u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici), jedan u Milanu (Biblioteca Nazionale Braidense), jedan u Münchenu (Staatsbibliothek) i jedan u Sibiu (M. Brukenthal, R. S. de R). *Brevijar* je bogat ligaturama. Posebno su zanimljive one koje se doimlju kao da su lomljene, pa je u literaturu ta tehnika ušla najprije kao Baromićeva tehnika lomljenih ligatura, potom kao Baromićeva tehnika slaganja ligatura. „Slična tehnička slagarska inovacija nije poznata u povijesti tiskarstva, pa se može reći da hrvatska knjižna kultura svjetskoj povijesti tipografije daje pravi raritet, autentični tipografski endem“.⁵⁰ Biserka Grabar piše da *Baromićev brevijar* po svojem sastavu pripada rijetkom tipu brevijara kombiniranog s dijelovima misala i rituala kojim su se, dok su bili na putu, svećenici služili za obavljanje liturgijske službe. „Baromićevo tiskano izdanje glagoljskoga brevijara iz 1493. godine razlikuje se od starijih rukopisnih glagoljskih brevijara osobito po dotjeranijem kalendariju, u koji su uneseni novi franjevački blagdani i blagdani koji se slave u Zadru“.⁵¹

3.3.4. Senjski misal

U kolofonu *Senjskog misala* zabilježeni su podaci da je inkunabula tiskana u Senju i da je tiskanje završeno 7. kolovoza 1494. godine. U tiskanju su sudjelovala gospoda Blaž Baromić, Silvestar Bedričić i žakan Gašpar Turčić. Spominje se i ugarski kralj Vladislav (Jagelović) i papa Aleksandar VI.

⁵⁰ Nazor, Anica. Knjiga o hrvatskoj glagoljici : ja slovo znajući govorim. Zagreb : Erasmus naklada, 2008., str. 93.

⁵¹ Grabar, Biserka. Tiskani glagoljski Baromićev brevijar. // Slovo: časopis Staroslavenskog instituta, sv. 34 (1984), str. 159-180. Dostupno i na: <http://hrcak.srce.hr/14580> [citirano: 2014-10-21].

„Kolofon je u izvorniku uredila Anica Nazor: *1494 Miseca avgusta dan 7 ovi misali biše početi i svršeni v Senji. Kraljujući tada svitlomu kralju ugrskomu Ladislavu. I sideći tada na prestolê apustolskom svetomu ocu Aleksandru papi Šestomu. A biše štampani s dopušćen'jem i volju gospodina biskupa. od domona [!] Blaža Baromića i domina Salvestra Bedričića i žakna Gašpara Turčića Bog nas spasi amen*“.⁵² Očuvana su samo tri originalna primjerka *Misala* tiskana na papiru i jedan fragment, od kojih su jedan primjerak i fragment otkriveni 1982. i 1983. godine. U Budimpešti se čuva najpotpuniji primjerak kojemu nedostaje prvi list kalendara (mjesec siječanj i veljača). Drugi primjerak se čuva u Ruskoj nacionalnoj biblioteci u Sankt-Peterburgu. Treći primjerak je nepotpun i ima 147 listova, a čuva se u samostanu franjevacu konventualaca u Cresu. Odeska državna naučna biblioteka posjeduje fragment od tri lista koji ima drvorez s Raspećem (kanonska slika). Taj drvorez nema nijedan od triju očuvanih primjeraka te je prvi drvorez u nekoj glagoljskoj knjizi.

Blaž Baromić i njegovi suradnici odlučili su tiskati knjigu koja je bila potrebna hrvatskim glagoljašima i u kojoj su sakupljeni svi tekstovi koji se upotrebljavaju kod mise. Upravo sa *Misalom* počinje i rad senjske tiskare. *Senjski misal* je tiskan na papiru (216 listova), dvobojno i dvostupačno te svaki stupac ima po 37 redaka. *Misal* sadrži kalendar, obredne tekstove, čin i red mise, mrtvačke i zavjetne mise, vlastite i zajedničke svetačke mise. „*Misal* je pronađen godine 1849, a pronašao ga je filolog Ivan Berčić u selu Ugljanu, na istoimenu otoku. On je tamo pronašao samo pola lista knjige, a po tipu slova je odmah uočio da se radi o knjizi koja je tiskana u istoj tiskari kao i *Naručnik plebanušev, Transit. sv. Jerolima i Korizmenjak*. Godine 1863. njegov učenik Srećko Bakija, u selu Pakoštane u blizini Zadra nalazi 199 listova *Misala*. Mada je točno uočio da je *Misal* zasigurno tiskan u Senju, Berčić je krivo procijenio

⁵² Nazor, Anica. *Knjiga o hrvatskoj glagoljici : ja slovo znajući govorim*. Zagreb : Erasmus naklada, 2008., str. 94.

godinu tiskanja, napisavši u svojoj Hrestomatiji da je tiskan 1507. godine“.⁵³ U Senju je 7. kolovoza 1994. godine objavljen faksimilni pretisak *Senjskoga misala*, četvrte po redu glagoljske inkunabule. Urednici izdanju su akademici Anica Nazor i Milan Moguš. Faksimilni pretisak je najvećim dijelom izrađen prema primjerku koji se čuva u Budimpešti. Stranice koje nedostaju načinjene su prema creskom primjerku. Uz faksimil je priložen Dodatak s tekstovima Anice Nazor, Milana Moguša, Frane Para i Marije Agnezije Pantelić. Marija – Ana Dürriegl ističe: „Izdanjima senjske tiskare, ali i ranijim prvotiscima – Misala 1483. i Brevijara 1491. godine – europski fenomen glagoljice postaje ravnopravan gotičkomu, latiničnomu, hebrejskomu i grčkomu pismu u Gutenbergovu crnom umijeću. A kao najznatniji doprinos Baromićev, s gledišta opće povijesti tipografije, Frane Paro u prilogu *Neke osobitosti tipografije Senjskog misala iz 1494. godine* ističe originalnu tehniku lijevanja polovica slova, čime je omogućeno slaganje ligaturnih slovnih skupina (...) Parova su istraživanja pokazala da je Baromićev tipografski set kreiran za tiskaru u Senju najpotpuniji i najljepši domet hrvatskoglagoljskog tiskarstva“.⁵⁴

3.3.5. Spovid općena

Spovid općena je druga knjiga koja je tiskana u Senju 1496. godine. Ova glagoljska inkunabula je prijevod tada vrlo poznatog djela, priručnika *Confessionale generale*, kojeg je napisao Michael Carcano. U kolofonu se kao tiskar navodi samo Baromić, i to kao pop Blaž, a kao prevodilac Jakov Blažiolović. Naveden je i datum tiskanja, ali ne i mjesto, kako ističe Anica Nazor: *Ja pop Blaž Baromov, sin z Vrbnika, stampah ovu Spovid, a stumači ju s knjig latinskih počtovani gospodin Jakov Blažiolović na let Gospodnjih 1496,*

⁵³ Senjske inkunabule, <http://www.croatianhistory.net/etf/senj5.html> [citirano 2014-10-22].

⁵⁴ Dürriegl, Ana-Marija. Senjski glagoljski misal 1494., faksimilni pretisak. // Slovo: časopis Staroslavenskog instituta, No. 44-45-46 (1996), str. 246-248. Dostupno i na: <http://hrcak.srce.hr/14939> [citirano: 2014-10-22].

aprila 25. dan. *Spovid općena* tipografsko-tehničkim značajkama upućuje na to da je mjesto tiskanja senjska tiskara. Značajno je da je tiskara u *Spovidi* prvi put tiskala svoj tiskarski znak na posljednjoj stranici, što znači da ostala senjska izdanja nemaju tipografskoga znaka. Anica Nazor piše da se tipografski znak sastoji od uspravnoga paralelograma s križem iznad kruga i u krugu znak koji podsjeća na dva prekrížena kutnika.

Spovid općena je tiskana na papiru (40 listova), jednobožno, tj. samo crnom bojom. Tekst nije dvostupačan, ide preko cijele stranice (25 redaka). Jezik *Spovidi općene* je čakavština, ikavsko-ekavskog refleksa jata. Leksik sadrži dosta talijanizama. Sačuvao se samo jedan primjerak koji je pohranjen u knjižnici franjevac trećoredaca (glagoljaša) na Ksaveru u Zagrebu. Donedavno je bio uvezan uz glagoljski rukopisni *Ivančićev zbornik*, ali je danas odvojen od njega.⁵⁵ Frane Paro piše da je *Spovid općena* po svojoj grafičkoj opremi skromna knjižica koja nije vizualno atraktivna. „U njenih 38 listova malenog formata (93 x 135) – tiskanih samo crnom bojom – nema inicijala, nema ilustracija, nema nikakvih grafičkih likovnih ukrasa“.⁵⁶ Faksimil *Spovidi općene* tiskan je 1978. godine. Urednici su Anica Nazor i Branko Fučić. Pretisak je opsegom vjeran formatu, kako ističe Ksenija Režić. „Spovid općena je čakavski prijevod duhovnoga priručnika za obavljanje ispovijedi *Confessionale generale* milanskoga franjevca i propovjednika iz 15. st. Michaela Carcana. Tekst sadrži niz praktičnih uputa za valjano obavljanje ispovijedi (...) *Spovid općena* je prva tiskana knjiga čakavskoga jezika na domaćem tlu (godinu dana je stariji čakavsko-latinički *Lekcionar Bernardina Splićanina* tiskan 12. ožujka g. 1495. ali u Veneciji)“.⁵⁷

⁵⁵ Nazor, Anica. Knjiga o hrvatskoj glagoljici : ja slovo znajući govorim. Zagreb : Erasmus naklada, 2008., str. 95.

⁵⁶ Paro, Frane. Nevidljiva tipografija. Zagreb : Katedra Čakavskog sabora, 2012., str. 100.

⁵⁷ Režić, Ksenija. Spovid općena, Senj 1496. Faksimilirano izdanje (uredili Anica Nazor i Branko Fučić); Latinička transkripcija (priredila Anica Nazor). // Slovo: časopis Staroslavenskog instituta, No. 31 (1981), str. 145-147. Dostupno i na: <http://hrcak.srce.hr/14408> [citirano: 2014-11-03].

3.3.6. Ispovid

Od glagoljske inkunabule *Ispovid ku e vsaki krstjanin držan imiti i umiti i naučiti* nije sačuvan niti jedan primjerak. Jedna od najstarijih hrvatskih inkunabula *Ispovid* (1492.) sačuvana je u prijepisu u mlađem, Tkonskom zborniku. „Iz tog se zapisa vidi da je *Ispovid* tiskana godine 1492. u Veneciji. Poznato nam je čak i ime tiskara te inkunabule. Bio je to mletački tiskar Pelegrinus Pasqualibus, koji je tako prvi poznati tiskar hrvatskih inkunabula. Tekst je složio fra Matej Zadranin, provincijal franjevac trećoredaca, o čemu potvrdu također nalazimo u zapisu. Budući da je traktat o ispovijedi u Tkonski zbornik prepisan glagoljičkim slovima, pretpostavlja se da je i inkunabula bila tiskana glagoljicom, mada točnih podataka o tome nemamo“.⁵⁸

3.4. Hrvatske latinske inkunabule

Prve hrvatske inkunabule tiskane latinicom su *Molitvenik (Oficij blažene djevice Marije i Sedam psalmi pokornih)* i *Oficij sv. krsta* zajedno s *Oficijem sv. duha* iz 1490. godine te *Lekcionar Bernardina Splicićanina* iz 1495. godine. Latinski jezik je obično zvan „jezik dijački“. „Hrvati su, dakle, dali velik prinos tiskarstvu na samom njegovu početku. U Europi su oni priznati majstori nove umjetnosti: tiskaju latinskim jezikom i latiničnim slovima svoja i tuđa djela“.⁵⁹ O latinskim inkunabulama piše Mladen Bošnjak koji tvrdi da prve hrvatske knjige tiskane latinicom imaju puno grešaka, što govori u prilog pretpostavci da su knjižice tiskane negdje u inozemstvu i da im je tiskar bio stranac. Druga mogućnost je da su proizašle iz do sada nepoznate tiskare u Hrvatskoj jer se ne može utvrditi prema tipovima slova kojoj tiskari pripadaju.

⁵⁸ Senj – inkunabulistika – Croatia, <http://www.croatianhistory.net/etf/senj3.html> [citirano: 2014-11-03].

⁵⁹ Hrvatske inkunabule, http://www.glaskoncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41&news_ID=5895 [citirano: 2014-11-03].

3.4.1. Molitvenik i Oficij

Inkunabule *Molitvenik* i *Oficij* tiskane su oko 1490. godine no to nije točno utvrđeno. To su malena djela. Obje inkunabule tiskane su u nepoznatom mjestu i nije poznat podatak o tiskaru i izdavaču. Mladen Bošnjak smatra da su hrvatske inkunabule tiskane latinicom proizvod jedne vrlo siromašne oficine. Slova su dosta gruba i ima ih dvije vrste. Jedna vrsta služi za tekst, a druga za rubrike i početna slova. Nema slika i znaka za rastavljanje. Knjižnice nemaju paginaciju „Inkunabule su se sačuvale u jednom primjerku uvezene zajedno. Čuvaju se u Vatikanskoj biblioteci. Jezik je hrvatski, dubrovačkog čakavsko-ikavskog narječja. Djela je obradio i ponovo izdao C. Giannelli, ali nije mogao ustanoviti s drugim stručnjakom kojoj oficini pripadaju upotrijebljena slova. Konstatirano je da slova ne odgovaraju onima koja su bila u upotrebi u poznatim onovremenskim tiskarama u Veneciji. C. Giannelli je utvrdio da slova ne odgovaraju ni slovima koja je upotrebljavao Dobrić Dobrićević, jer se, naravno, odmah pomišlja da bi ta djelca izrazito dubrovačkog dijalekta mogao tiskati taj znameniti dubrovački tiskar (...)“.⁶⁰

3.4.2. Lekcionar Bernardina Spliciánina

Lekcionar Bernardina Spliciánina prva je hrvatska knjiga otisnuta gotičkim slovima. Izvorni naziv inkunabule je Evangelistar, prema tome i naziv Evandelistar. Tiskana je u tiskari Domiana di Gorgonzola Mediolanensisa. Podataka o tiskaru Evandelistara ima vrlo malo. Bio je tiskar u Veneciji i jedan od posljednjih tiskara 15. stoljeća. U Evandelistaru Damiano Gorgonzola upotrebljava naslovnu stranicu. „Početna slova su većinom gotska, dok su velika slova od dva retka većinom latinska. Tisak je crn i crven. Na svaki način, tiskar Evandelistara stvorio je djelo koje se ističe među njegovim djelima i ne zaostaje

⁶⁰ Bošnjak, Mladen. Slavenska inkunabulistica. Zagreb : [Mladost], 1970., str. 62.

među onovremenim djelima tiskanim u Veneciji“.⁶¹ O sastavljaču inkunabule Bernardinu Splićaninu ima malo podataka. T. Maretić i M. Rešetar utvrdili su da je treće hrvatsko djelo tiskano latinskim i gotskim slovima, rad na kojem je surađivalo više ljudi. Prema Maretiću na radu su osim Bernardina sudjelovala još barem dva prevodioca. Iz kolofona se vidi da Bernardin nije djelo sam preveo. Bernardin Splićanin bio je redovnik Franjevačkog samostana na Hvaru pa J. Badalić smatra da je Hvar mjesto nastanka i stvaranja *Evandelistara*.

T. Maretić je izdao *Evandelistar* pod naslovom *Lekcionarij Bernardina Splićanina* prema primjerku koji se nalazio u gimnaziji u Zadru. Taj primjerak je za vrijeme rata odvezen u Italiju, i danas se ne zna za njega, kako ističe Bošnjak. Poslije su vraćene neke dragocjenosti koje su bile sklonjene u Italiji, ali među njima nije bilo *Evandelistara*. Drugo izdanje *Evandelistara* je pripremio Benedet Zborovčić 1543. godine, treće Marko Andriolić 1586. godine i četvrto Ivan Bandulović 1613. godine.⁶²

⁶¹ Ibid., str. 74.

⁶² Ibid., str. 75.

Zaključak

Pišući rad o povijesti tiskarstva i najvažnijim tiskarskim ostvarenjima pokušala sam prikazati rad najbitnijih osoba i tiskara kao i prikaz inkunabula. U radu su dane značajke svih devet hrvatskih inkunabula s naglaskom na prvu hrvatsku inkunabulu tiskanu glagoljicom, *Misal po zakonu rimskoga dvora*. Hrvatska spada u malobrojne zemlje onog doba koje su razvijale umijeće tiskarstva te tiskale i izdavale knjige na vlastitom jeziku.

U Hrvatskoj je do 1500. godine otisnuto šest glagoljskih i tri latinske inkunabule. Hrvati imaju svoje vlastite inkunabule čime se ne mogu pohvaliti mnogobrojne europske države. Tiskanje prve hrvatske knjige glagoljicom, *Misala po zakonu rimskoga dvora*, važan je događaj u hrvatskoj kulturnoj povijesti. *Misal* je tiskan samo 28 godina nakon što je Gutenberg tiskao svoje velebno djelo *Bibliju*, kojom je započela tzv. Gutenbergova era u povijesti svjetske kulture. Tiskanje prve knjige na nacionalnom jeziku kod svih se naroda smatra velikim kulturnim događajem, a u Hrvata pojava *Misala* ima posebno značenje. Rijetki su narodi koji se mogu pohvaliti tako važnim dostignućem u tako rano vrijeme razvitka tiskarstva. Kraj bih zaključila riječima Frana Pare koji kaže: „U razdoblju inkunabula u tiskarama su oživljavana antikna znanja, nove ideje pretvarane su u dobro otisnute knjige i u unosan posao (...) Potkraj 15. stoljeća u najboljim je tiskarama uistinu rekapitulirano sveukupno dostupno znanje; teologija, juristika, graditeljstvo, medicina, geometrija, glazba, antikni spisi, književnost. Tu se rađao i ukorjenjivao smisao poruke Beatrice Warde iz 1932. godine. Tiskara je već u svom začetku postala istinskim raskršćem civilizacije“.⁶³

⁶³ Paro, Frane. Nevidljiva tipografija. Zagreb : Katedra Čakavskog sabora, 2012. , str. 39.

Sažetak

Pravi početak tiskarstva obilježava izum Johannes Gutenberg oko 1450 godine. Tiskanjem Gutenbergove „Biblije“ započinje tzv. Gutenbergova era u povijesti svjetske kulture. Njemačka je kolijevka crne umjetnosti koja se vrlo brzo raširila i u susjednim zemljama. Hrvati su rano prihvatili i širili tekovine tiskarskog umijeća. Osim senjske tiskare ističu se i riječka te kosinjska tiskara. Hrvatska je bila jedna od malobrojnih zemalja onoga doba koja je tiskala i izdavala knjige na vlastitom jeziku. Knjige koje su nastale od pronalaska tiska do kraja 15. stoljeća nazivamo inkunabulama (lat. in cunabulis = kolijevka). U Hrvatskoj je do 1500. godine otisnuto šest glagoljskih inkunabula: *Misal po zakonu rimskoga dvora*, *Brevijar po zakonu rimskoga dvora*, *Baromićev brevijar*, *Senjski misla*, *Spovid općena* i *Ispovid* te tri latinske inkunabule: *Molitvenik*, *Oficij* i *Lekcionar Bernardina Splićanina*. Najvažnija inkunabula u Hrvata, *Misal po zakonu rimskoga dvora*, tiskan je samo 28 godina nakon što je Gutenberg tiskao svoje djelo „Bibliju“. Tiskanje prve hrvatske knjige glagoljicom, *Misala po zakonu rimskoga dvora*, važan je događaj u hrvatskoj povijesti.

Ključne riječi: povijest tiskarstva, izum tiska, Johann Gutenberg, tiskare - Hrvatska, tiskarski znak, Šimun Kožičić Benja, Blaž Baromić, inkunabula, inkunabulistika, hrvatskoglagoljske inkunabule, hrvatske latinske inkunabule, *Misal po zakonu rimskoga dvora*, kolofon, vodeni znakovi.

Literatura

1. Knjige

- Bošnjak, Mladen. Slavenska inkunabulistica. Zagreb : [Mladost], 1970.
- Bratulić, Josip. Aleja glagoljaša : Roč – Hum. Zagreb : Znamen ; Pazin : Istarsko književno društvo „Juraj Dobrila“ ; Roč : Katedra Čakavskog sabora Roč, 1994.
- Budiša, Dražen. Počeci tiskarstva u evropskih naroda. Zagreb : Kršćanska sadašnjost : Nacionalna i sveučilišna biblioteka, 1984.
- Chartier, Roger. Tekstovi, tiskanje, čitanja. U: Nova kulturna historija. Zagreb : Naklada Ljevak, 2001.
- Dahl, Svend. Povijest knjige : od antike do danas. Zagreb : Hrvatsko bibliotekarsko društvo, 1979.
- Darnton, Robert. Što je to povijest knjige? U: Zbornik radova Društva studenata povijesti Hrvatskih studija „Ivan Lucic-Lucius“ god VII., sv. 12-13, Zagreb, 2008.
- Gostl, Igor. Almanah hrvatskoga tiskarstva, nakladništva, novinstva, bibliotekarstva i knjižarstva s adresarom. Zagreb : Horizont press : Kratis, 1997.
- Klaić, Vjekoslav. Knjižarstvo u Hrvata. U: Iz povijesti hrvatskoga knjižarstva. Zagreb : Ex libris, 2009.
- Mance, Ivan. Kosinj : izvorište hrvatske tiskane riječi. Split : Redak, 2013.
- Nazor, Anica. Knjiga o hrvatskoj glagoljici : ja slovo znajući govorim. Zagreb : Erasmus naklada, 2008.
- Paro, Frane. Nevidljiva tipografija. Zagreb : Katedra Čakavskog sabora, 2012.

- Stipčević, Aleksandar. Povijest knjige. Zagreb : Nakladni zavod Matice hrvatske, 1985.
- Stipčević, Aleksandar. Socijalna povijest knjige u Hrvata. Knjiga II : Od glagoljskog prvotiska (1483) do hrvatskog narodnog preporoda (1835). Zagreb : Školska knjiga, 2005.
- Škrbec, Stanislav. Riječka zvijezda Gutenbergove galaksije : tiskarstvo Rijeke i hrvatske glagoljske tiskare. Rijeka : Tiskara Rijeka, 1955.
- Velagić, Zoran. Pisac i autoritet : bit autorstva i sustav autorizacije vjerskih knjiga u 18. stoljeću. Zagreb : Naklada Ljevak, 2010.

2. Članci na mrežnoj stranici

- Derrosi, Julije. Problematika hrvatskoglagoljskoga Brevijara iz godine 1491. // Senjski zbornik, God. 19 (1992), str. 117 – 124. Dostupno i na: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=109966 [citirano 2014-10-20].
- Dürriegl, Ana-Marija. Senjski glagoljski misal 1494., faksimilni pretisak. // Slovo: časopis Staroslavenskog instituta, No. 44-45-46 (1996), str. 246-248. Dostupno i na: <http://hrcak.srce.hr/14939> [citirano: 2014-10-22].
- Grabar, Biserka. Tiskani glagoljski Baromićev brevijar. // Slovo: časopis Staroslavenskog instituta, sv. 34 (1984), str. 159-180. Dostupno i na: <http://hrcak.srce.hr/14580> [citirano: 2014-10-21].
- Režić, Ksenija. Spovid općena, Senj 1496. Faksimilirano izdanje (uredili Anica Nazor i Branko Fučić); Latinička transkripcija (priredila Anica Nazor). // Slovo: časopis Staroslavenskog instituta, No. 31 (1981), str. 145-147. Dostupno i na: <http://hrcak.srce.hr/14408> [citirano: 2014-11-03].

3. Internetski izvori

- Hrvatske inkunabule, http://www.glaskoncila.hr/index.php?option=com_php&Itemid=41&news_ID=5895 [citirano: 2014-11-03].
- Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.lzmk.hr/hr/izdanja/natuknice/120-hrvatska-enciklopedija/896-knjiga> [citirano 2014-09-07].
- Medievistika, http://medievistika.files.wordpress.com/2012/12/dr-sc_mtomic.pdf [citirano 2014-09-14].
- Senj – inkunabulistika – Croatia, <http://www.croatianhistory.net/etf/senj3.html> [citirano: 2014-11-03].
- Senjske inkunabule, <http://www.croatianhistory.net/etf/senj5.html> [citirano 2014-10-22].